

Anderhalve eeuw parochielevens in Breda

door

HANS DE JONG

Inleiding

Op 30 september 1909 maakte G. de Hoog een foto van Breda.¹ De foto is genomen vanaf de Watertoren in Breda. Het is een fraai gezicht op de oude binnenstad. Deze wordt, naast de toren van de Grote Kerk gedomineerd door drie torens van katholieke kerken. Met de klok meedraaiend zie je de torens van de Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming (in de volksmond de Maria Hemelvaart of de kerk aan de Ginnekenstraat), de kathedraal van Sint Barbara en de Antoniuskerk.

1. Gezicht op Breda vanaf de molen 'De Vierwinden', (Van Coothplein), ca.1914.

Breda roept het beeld op van het hemelse Jeruzalem, zo bezongen in psalm 48 waar de Psalmist bidt: *Laat uw blikken gaan over Sion en wandelt er omheen, telt zijn torens. Beschouwt zijn bolwerken, doorloopt zijn burchten om het te verhalen aan het nageslacht. Zo is God.* (Ps. 48, 13-15). Naast deze kerken telde Breda toen nog de Sint Josephkerk, de Heilig Hartkerk, de Annakerk, de kerk van het Begijnhof en de hulpkerk van de kapucijnen, gewijd aan de Heilige Fidelis van Sigmaringen. Op de kerk van de Kapucijnen na waren al deze kerken parochiekerken. Buiten de Antoniuskerk en de kerk van het Begijnhof is geen van deze parochiekerken meer in gebruik. Ze zijn afgebroken, in afwachting van een herbesteding of hebben, zoals de Annakerk, een nieuwe bestemming gevonden. De geschiedenis van de katholieke kerk lijkt in Breda zo een verhaal van ‘Opgaan, blinken en verzinken’.

Dit artikel behandelt de geschiedenis van het parochielevens in Breda gedurende de laatste 150 jaar. Op 4 maart 1853 publiceerde paus Pius IX de bulle *Ex qua die arcana*. De publicatie van deze bulle markeert het herstel van de hiërarchie in Nederland. Hij verhief het apostolisch vicariaat Breda, dat Westelijk Noord-Brabant en Zeeuws-Vlaanderen omvatte, tot bisdom. Breda werd de zetel van de nieuwe bisschop. In tegenstelling tot de andere Nederlandse bisschopszetels kende Breda geen bisschoppelijke traditie. De paus benoemde de apostolisch vicaris Joannes van Hooydonk tot eerste bisschop van Breda.² Hij was toen 71 jaar oud. Gezien de hoge leeftijd van deze kerkvorst bevestigde de paus zijn coadjutor, Joannes van Genk, in zijn ambt. Hij behield het recht van opvolging. Mgr. Van Hooydonk nam op 25 april zijn zetel in bezit. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie riep veel verzet op van de zijde van de protestanten. Om de onrust te bezweren verbood de regering de bisschoppen te resideren in hun bisschopsstad. Mgr. Van Hooydonk is altijd blijven wonen op het buitengoed Bovendonk te Hoeven. Mgr. J. van Genk, die hem na zijn overlijden in 1868 als bisschop opvolgde zou zich pas in 1872 daadwerkelijk in Breda vestigen.

Dit artikel beperkt zich tot de beschrijving van de ontwikkeling van de parochies in Breda sinds het herstel van de hiërarchie, in het besef dat het leven van de kerk altijd veelkleuriger is geweest. De katholieke kerk kent het kloosterleven.³ Daarnaast beschikten de katholieken in Breda over een uitgebreid netwerk van verenigingen, politieke groeperingen en sociale bewegingen. De parochie is echter de pijler van deze structuur. De parochies vormen een fijnmazig weefsel dat heel de stad beslaat. Elke katholiek behoort bij een parochie. In de parochiekerk wordt hij gedoopt, ontvangt hij zijn eerste Heilige Communie, het Vormsel, huwt hij en wordt hij begraven. Tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw speelde de parochie ook een grote rol in het culturele en het ontspanningsleven. In die jaren vond een omslag plaats. De katholieke parochie manifesteert zich nu als een vrijwilligersorganisatie met voornamelijk godsdienstige activiteiten. Deze ontwikkeling is aan Breda niet voorbijgegaan. Tot dusverre is er in Breda weinig onderzoek gedaan naar de recente geschiedenis van de parochies. Een van de oorzaken ligt in het feit dat archiefmateriaal moeilijk toegankelijk is. Veel ligt nog op bewerking te wachten op de secretariaten van de diverse parochies.⁴ Sommige parochies beschikken over een jubileumboek. Deze zijn zeer uiteenlopend van kwaliteit en omvang. Dit artikel wil dan ook een overzichtsartikel zijn dat een aanzet kan leveren tot verder onderzoek.

2. Afbraak van de OLV Hemelvaartkerk in de Ginnekenstraat (1967).

Voorgeschiedenis

De stad telde in 1853 ongeveer 15.000 inwoners. Hiervan was blijkens de volkstelling van 1859 78,5% rooms-katholiek. De Hervormde Kerk omvatte 17,4% van de bevolking. Het relatief groot aantal protestanten kan verklaard worden door de aanwezigheid van het garnizoen en de Koninklijke Militaire Academie.⁵ Breda was vanouds een vestingstad, tot 1870 omgeven door fortificaties. Deze vestingwerken hadden een nadelige invloed op de uitgroei van de stad. Pas toen deze in 1870 geslecht werden kon de stad verder uitgroeien.

Het gebied van de binnenstad behoorde tot drie parochies. Deze kwamen voort uit de drie staties (parochies) van waaruit de Bredase katholieken vanaf 1637 bediend werden.⁶ Deze staties hadden geen eigen territorium. Heel de stad was feitelijk één parochie met drie pastoors. Deze staties waren in het begin van de negentiende eeuw gelegen in de Brugstraat, Waterstraat en Nieuwstraat. Het Begijnhof nam een aparte positie in. Deze instelling had zich, door de bescherming van het huis van Oranje, na 1637 weten te handhaven. Een geheel uit leken bestaande centrale kerkenraad oe-

fende het centrale bestuur uit over katholiek Breda. In 1817 reorganiseerde apostolisch vicaris Van Dongen de zielzorg in Breda. Hij vormde de drie staties om tot parochies met nauw omschreven grenzen. De schuilkerken waren nog volop in bedrijf. Sommige waren recentelijk verfraaid. Ignatius van Gils, pastoor van de statie aan de Waterstraat had kort voor 1817 zijn kerk aanzienlijk uitgebreid.⁷ Na 1817 zou de politieke situatie echter wijzigen en kregen de katholieken meer vrijheid. De behoefte aan nieuwe gebouwen voor de parochies deed zich voelen. In 1837 bouwde de Bredase architect Pieter Huijsers voor de parochie van de Nieuwstraat een nieuwe kerk in de St. Janstraat. Dit gebouw werd opgetrokken onder toezicht van het ministerie van Rijkswaterstaat. De Antoniuskerk is een neo-classicistische hallenkerk. Hij is, qua stijl en vormgeving, representatief voor de eerste helft van de negentiende eeuw en werd door tijdgenoten zeer gewaardeerd.⁸ Toen het pas opgerichte bisdom in 1853 te Breda een kathedraal zocht, viel de keus dan ook op de Antoniuskerk. Gedurende het episcopaat van bisschop Van Hooydonk is deze keuze nimmer betwist.

De parochies in de tweede helft van de negentiende eeuw

Kerkenbouw

Na 1850 groeide ook in de twee andere binnenstadparochies het verlangen naar een nieuw kerkgebouw. Volgens De Lepper kreeg Petrus Werden die in 1852 pastoor werd van de kerk in de Brugstraat al bij zijn benoeming de opdracht de bouw van een nieuwe kerk voor te bereiden.⁹ Pastoor Werden was in 1802 te Breda geboren. Zijn vader, F.A. Werden was een van de voornaamste katholieken van de stad. Na zijn priesterwijding in 1826 te Mechelen verbleef hij kort op het priesterseminarie Bovendonk te Hoeven om in 1828 benoemd te worden tot assistent aan de Brugstraat. Vanaf 1835 was hij daar kapelaan. Na zijn pastoorsbenoeming gold hij in het pas opgerichte bisdom als een vooraanstaand geestelijke. In 1858, bij de oprichting van het kapittel, benoemde mgr. Van Hooydonk hem tot kanunnik. Hij nam in 1865 deel aan het provinciaal concilie te 's-Hertogenbosch.¹⁰ Hij was sinds zijn pastoorsbenoeming tot aan de opheffing van de Latijnse School te Breda in 1866 ook curator van deze instelling. Tijdens zijn pastoraat veranderde de sensibiliteit van het katholieke kerkvolk. Na het herstel van de hiërarchie traden de katholieken, nog meer dan ze al vanaf 1792 deden, zelfbewust naar buiten. Zij namen afscheid van de beslotenheid die de periode van de schuilkerken kenmerkte. Om dit te uiten bouwden katholieke architecten hun kerken in de trant van de kerken van hun glorietijd vóór het protestantisme de gotiek, de stijl van de middeleeuwse kathedralen.

Pastoor Werden greep de kans om een nieuwe kerk te bouwen toen in 1859 de middeleeuwse Markendaalse Kerk aan de Prinsenkade afgebroken werd. Met eigen middelen kocht hij de benodigde percelen aan. Hij gaf aan de vooraanstaande architect P.J.H. Cuypers uit Roermond de opdracht om een nieuwe kerk te ontwerpen. In eerste instantie ging het om een niet al te groot kerkgebouw. Volgens Warffemius tekende Cuijpers in eerste instantie een driebeukige kruisbasiliek met een westtoren, een vieringtoren en een driebeukig dwarsschip.¹¹ Zes jaar later zou hij schetsen ma-

3. OLV Altijddurende Bijstand, Mgr. Nolensplein 1.

ken voor een grotere kerk. De bouw van deze kerk startte in 1866 en zou in 1869 voltooid worden. Wegens ziekte van mgr. J. van Genk wijdde pastoor Werden zelf op 3 augustus 1869 zijn kerk in. Deze kerkwijding ging met veel vlagvertoon gepaard. De gemeente Breda liet zelfs de klok van de toren van de Grote Kerk luiden.¹² De kerk nam een prominente plaats in binnen het Bredase stadsbeeld. Hij lag in de directe nabijheid van de Grote Kerk. Het was toen de eerste en enige vijfbeukige kerk die sedert de reformatie gebouwd was. Uit de bronnen blijkt nauwelijks dat deze kerk een bestemming als kathedraal zou hebben. Mgr. Van Hooydonk toonde zich uiterst terughoudend tegenover al te ambitieuze bouwplannen. Blauw acht het echter onmogelijk dat hieraan niet gedacht was.¹³ De Antoniuskerk was immers niet opvallend en, gezien de veranderde stijlopvattingen, als kathedraal een anachronisme. Tevens roept volgens hem het ontwerp van 1865 associaties op met een Franse kathedraal. Dit voorzag immers in twee torens aan de oostelijke zijde. Om deze torens beter te positioneren was de kerk niet georiënteerd zodat de torens direct tegenover de toren van de Grote Kerk gelegen waren. Door geldgebrek zijn deze torens niet meer gebouwd. Een bijkomend argument voor de verheffing van de Barbarakerk tot kathedraal was, dat Barbara de oorspronkelijke patrones van Breda is. Mgr. Van Genk heeft het besluit om de Barbarakerk tot kathedraal te verheffen niet meer genomen maar overgelaten aan zijn opvolger mgr. H. van Beek. Op 18 februari 1875 leidde laatstgenoemde de plechtige kerkwijding van de Barbarakerk, om vervolgens in Rome de verheffing tot kathedraal aan te vragen. Deze werd op 23

4. H. Hartkerk, Baronielaan.

september 1875 door Rome verleend.¹⁴ Het is in het licht van het voorafgaande opmerkelijk dat mgr. Van Beek, in de brief waarin hij aan de geestelijkheid van het bisdom de verheffing van de Barbarakerk tot kathedraal bekend maakt, schrijft dat de Antoniuskerk als kathedraal een voorlopige voorziening was.¹⁵ Toen de verheffing tot kathedraal een feit was, gaf pastoor Werden aan Cuypers opdracht een bisschopstroon en kanunnikenbanken te ontwerpen. Op 17 mei 1876 nam mgr. H. van Beek de kathedraal in bezit. De Lepper suggereert dat men zo lang gewacht heeft om plebaan J. Stoop, de pastoor van de Antoniusparochie, niet voor het hoofd te stoten.¹⁶ Deze stierf namelijk in november 1874.

De derde parochie kon niet achterblijven. Tot 1884 zouden de parochianen van de Maria Hemelvaartparochie de schuurkerk in de Waterstraat bezoeken. Deze verkeerde immers in goede staat. Pastoor H.A. van Olmen had de schuurkerk in 1837 nog van een voorgevel voorzien naar het ontwerp van de stadsarchitect A.J.F. Cuypers. De Lepper tekent aan dat de armoede van de bevolking het niet mogelijk maakte om aan een nieuwe kerk te denken.¹⁷ Omstreeks 1870 slechte men de wallen. Tegelijkertijd markeert juist dit jaar het begin van de groei van de industrie in Nederland. De bevolking van de stad die ongeveer 30 jaar gelijk was gebleven nam in 20 jaar toe van 15.365 inwoners tot 22.536 inwoners in 1889. Achter de

5. Theresiakerk, Tramsingel.

Ginnekenpoort verrees alras een nieuwe woonwijk. Volgens een aantekening in het Liber Memorialis van de parochie was de bouw van een nieuwe kerk noodzakelijk gezien de groei van de parochie.¹⁸ Daarbij kwam nog dat de oude kerk al te zeer afstak bij de Antoniuskerk en Barbarakathedraal. In 1877, nog tijdens het pastoraat van pastoor J.C. van Aken, kocht het kerkbestuur de eerste percelen aan, gelegen in de Ginnekenstraat. Pastoor Van Aken overleed in 1883. Zijn opvolger, J.W. Smeur, zou de kerk in voltooid staat zien. Hij gaf in 1886 aan architect J.J. van Langelaar uit Princenhage de opdracht een nieuwe kerk te ontwerpen. Deze bekeerling was een leerling van Pierre Cuypers. Hij bouwde een neogotische kerk welke in 1890 door mgr. Leijten geconsacreerd werd. De rijzige torenspits zou net iets lager zijn dan de toren van de Grote Kerk.

Geestelijkheid

Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw namen de Bredase binnenstadparochies een belangrijke plaats in binnen het leven van het bisdom Breda. Zo maakten bij de oprichting van het kapittel in 1858 de drie pastoors deel uit van dit college. Steeds benoemde de bisschop prominente geestelijken tot pastoor van een van de binnenstadparochies. Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw zou het aantal geestelijken dat verbonden was aan deze parochies toenemen. In 1860 had elke parochie een kapelaan. Op 1 januari 1885 waren er in alle drie de parochies drie kapelaans werkzaam.

Broederschappen

De parochies hadden een rijke traditie. Het parochieleven speelde zich af in broederschappen met een veelal devotieel karakter. Naar een woord van de Bredase historicus De Lepper werd de aantrekkelijkheid van deze broederschappen gevormd door het aantal aflaten dat aan het lidmaatschap verbonden was. De Barbarakerk was onder andere de zetel van de Broederschap van de Allerheiligste Drievuldigheid.¹⁹ Deze broederschap was voortgekomen uit de orde der Trinitariërs. Deze was in 1676 in de kerk van de Brugstraat opgericht. De broederschap wordt voor de laatste maal vermeld in 1876, het jaar dat pastoor Werden stierf. In deze parochie zetelde ook de Confrèrie van het Allerheiligste Sacrament. Een vroegere pastoor van de Brugstraat kerk had deze in 1679 in het leven geroepen als voortzetting van het aloude *Gilde van den heiligen ghebenediden Sacramente van miraculen en van der Nyeuwvervaert* dat sinds 1463 in Breda bestond. Deze confrèrie droeg een elitair karakter. Men kon slechts lid worden door coöptatie. Belangrijk waren ook de broederschappen die verantwoordelijk waren voor de processies naar Kevelaer en Scherpenheuvel. Deze laatste was verbonden met de parochie van Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming (Maria Hemelvaart).²⁰ Deze verenigingen bleven ook in de nieuwe situatie functioneren. In de Antoniusparochie werden in 1886 zelfs nog een aantal traditionele broederschappen heropgericht.²¹

Verenigingen

In de tweede helft van de negentiende eeuw verandert het katholieke verenigingsleven van karakter. De voorkeur gaat dan uit naar verenigingen waarvan de leden op min of meer regelmatige tijden bij elkaar komen voor vormende bijeenkomsten. Pastoor Van Aken van de Maria Hemelvaartparochie richtte in 1856 twee afdelingen van de Maria-congregatie op, één voor meisjes en één voor jongens. Enkel ongehuwden konden lid worden van de Maria-congregatie. Om ook gehuwden deel te laten hebben aan de voordelen van een godsdienstige vereniging zette hij de jongensafdeling in 1860 om in een afdeling van de Aartsbroederschap van de Heilige Familie.²²

In Breda zou de plebaan van de Antoniuskathedraal, plebaan J. Stoop deze verandering belichamen. J. Stoop werd in 1864 plebaan van de kathedraal. Over zijn leven en werk zijn wij ingelicht door de dissertatie van C. Brok.²³ Plebaan Stoop was in 1812 geboren te Wagenberg. Hij had geen ervaring in de directe zielzorg. Hij was subregent geweest van het kleinseminarie in Oudenbosch, vervolgens 'professor' in de filosofie aan het Groot Seminarie Bovendonk en secretaris van het bisdom. Deze pastoor zou zich ontwikkelen tot een van de leiders van de Ultramontaanse partij in Breda. Het klimaat in de katholieke kerk veranderde in de jaren zestig van de negentiende eeuw. Na 1853 werkten de katholieken en de liberalen nauw samen. Pius IX publiceerde in 1864 de encycliek *Quanta cura* met de *Syllabus errorum* waarin hij het liberalisme veroordeelde. Tevens wees hij de door liberalen gepropageerde openbare school af. Plebaan Stoop zag het als zijn roeping om de *liberale augiasstal* die Breda in zijn ogen was te reinigen. Daartoe bemoeide hij zich met het katholieke organisatie-

6. Interieur kapel R.K. Gasthuis, Breda.

leven en het onderwijs. Als pastoor van de Antoniusparochie was hij qualitate qua aalmoezenier van de in Breda gelegerde militairen. Als zodanig was hij betrokken bij de Rooms-Katholieke Militairenvereniging die onder zijn voorganger was opgericht. Al snel onderkende hij dat de aanwezigheid van het garnizoen er mede de oorzaak van was dat in Breda veel onwettige geboorten voorkwamen. *Vervuit het grootste gedeelte der armen meisjes verloopen zich dan ook, en zijn, op 18 of 20 jarigen leeftijd onwettige moeders* schreef hij op 30 juli 1869 aan mgr. Van Genk.²⁴ Hij stichtte voor hen een zondagsschool om hen beter bestand te maken tegen de verleidingen die van het garnizoensleven uitgingen. Voor de jongens stichtte hij het *Breda's R.K. Jongelingschap*. Juist voor zijn benoeming, in 1863, was in de parochie een afdeling van de Heilige Familie (vrouwen) opgericht. Uit deze vereniging vormde hij het *R.K. Genootschap tot Liefdadigheid van de Heilige Familie (afd. vrouwen)*. In de praktijk vervaardigde deze vereniging kleren voor de armen.²⁵

Deze verenigingen voorzagen zeker in een behoefte. In de Maria Hemelvaartparochie kende de Maria-congregatie voor dames in 1881 112 leden. Vele honderden waren lid van de Aartsbroederschap van de Heilige Familie.²⁶ De Aartsbroederschap had ook banden met de Sint Josephkring. Kapelaan Feijen had, geïnspireerd door het voorbeeld van de Duitse priester Adolph Kolping en op aanraden van enige vrienden (waaronder mogelijk de Bredase advocaat J.W. van den Biesen), in 1871 een afdeling van de St. Josephgezellen opgericht.²⁷ De St. Josephgezellen waren bedoeld om de jonge arbeiders te binden. De afdeling bleek op termijn nau-

7. OLV Hemelvaartkerk
in de Ginnekenstraat.

welijks levensvatbaar. Op voorstel van enige leden van de Aartsbroederschap van de Heilige Familie werd de afdeling van de St. Josephgezellen in 1884 omgezet in de Sint Josephkring.²⁸ Deze zou een bloeiend bestaan leiden. In 1886 zou de afdeling van de Sint Josephgezellen geliquideerd worden. De bezittingen vielen toe aan de Sint Josephkring. Deze was uitdrukkelijk bedoeld voor *leden uit de fatsoenlijken ambachtsstand*. De leden moesten ook lid zijn van de Aartsbroederschap van de Heilige Familie. De geestelijken namen geen anderen aan. Deze vereniging had wel succes. In het derde jaar van haar bestaan telde ze 250 leden. Later zou deze vereniging het kerkgebouw aan de Waterstraat aankopen. Mogelijk was er binnen deze verenigingen sprake van klassenverschil. Wanneer de Maria-Congregatie voor dames in 1881 haar zilveren jubileum viert worden een aantal leden gehuldigd. Hieronder vinden we dames als Rosalia Stuyck en Maria van Mierlo, die behoorden tot de gegoede klasse in de stad.²⁹ Dit zou nog onderwerp kunnen zijn van nader onderzoek.

De verschillende broederschappen en verenigingen speelden een belangrijke rol in het parochieleven. Het *Liber Memorialis* van de Maria Hemelvaartparochie vermeldt verschillende altaren die bij de bouw door broederschappen en verenigingen geschonken werden. Ook bij festiviteiten gaven ze acte de présence.

De bekommernis van plebaan Stoop met de jongeren kwam vooral tot uiting in zijn streven om te komen tot katholiek onderwijs. Tot dusverre bezochten katholieke leerlingen de openbare scholen en beschouwden kerkelijke autoriteiten de openbare scholen als feitelijk katholieke scholen.³⁰ Stoop verzette zich met hand en tand tegen het openbaar onderwijs waarin zijns inziens met geen woord gerept werd over geloof en godsdienst. Vooral de H.B.S., wegens zijn belangstelling voor exacte vakken toch al verdacht in de ogen van orthodoxe katholieken, moest het ontgelden.³¹ Plebaan Stoop richtte in 1868 het Instituut Saint Antoine op waarvan hij de leiding toevertrouwde aan de Broeders van Huijbergen. De school kende een zeker succes. Op 1 januari 1869 telde ze 169 leerlingen, dit ten detrimente van het openbaar onderwijs. De liberale burgemeester Kerstens tekende bezwaren aan tegen de plannen van Stoop. Plebaan Stoop greep dit protest aan om een brochure te schrijven tegen de in 1867 opgerichte gemeentelijke H.B.S. onder de titel: *Kunnen de katholieken gebruik maken van de Hoogere Burgerschool te Breda?* Het antwoord op deze retorische vraag laat zich wel raden. De affaire kreeg landelijke bekendheid en betekende de definitieve doorbraak van het bijzonder onderwijs in Breda. De financiële basis voor de school was echter bijzonder zwak. Daarbij rezen er conflicten tussen de Broeders van Huijbergen en pastoor Stoop. Pastoor Stoop richtte binnen het instituut een tweede school op voor kinderen uit 'de mindere standen'. Voor deze school stelde hij als eerste leerkracht een leek aan. De broeders waren het oneens met de werkwijze van de pastoor. Zij kantten zich tegen de aanstelling van de leek en waren van mening dat het tweede instituut een concurrent zou worden voor de reeds bestaande school. Om aan de bezwaren van de broeders tegemoet te komen besloot plebaan Stoop de 'armenschool' op te heffen. De verhouding tussen de pastoor en de broeders was echter grondig verstoord. De broeders vroegen mgr. Van Genk of zij van hun opdracht in Breda ontheven konden worden. De bisschop durfde hierop niet in te gaan omdat dit het einde van de school zou betekenen.

Na de dood van plebaan Stoop is het de verdienste van mgr. H. van Beek de school van de ondergang gered te hebben. In mei 1875 richtte hij aan de kerkbesturen van de drie binnenstadsparochies het verzoek om eraan mee te werken dat het Instituut Saint Antoine losgemaakt werd van de Antoniusparochie. De school zou onder beheer van de drie kerkbesturen moeten komen om zo omgevormd te worden tot een katholieke jongensschool voor heel de stad. Aanvankelijk hadden de andere parochies hier wel moeite mee gezien de schuldenlast die op de school drukte. Mgr. van Beek wees hen echter op hun plicht om het katholiek onderwijs mogelijk te maken. Op 1 maart 1876 sloten de kerkbesturen een overeenkomst van maatschap met het doel de oprichting en exploitatie voor gezamenlijke rekening van een katholieke jongensschool. Het bestuur kwam in handen van de drie pastoors, drie leden van het kerkbestuur en drie leden uit de onderscheiden parochies, die door het kerkbestuur benoemd werden. Voor de broeders kwam er een (voorlopig) einde aan hun onderwijsaak in Breda. Mgr. Van Beek was van mening dat de school, geleid door leken, zelfs tot betere resultaten zou komen en meer zou aanspreken bij de totale bevolking van de stad.³²

De Vincentiusvereniging, die sinds 1850 in de stad actief was, en de Zusters Franciscanessen van Roosendaal zouden zich verdienstelijk maken voor het onderwijs aan arme kinderen.³³ De parochies waren hier zijdelings bij betrokken. In 1894 kwam door de samenwerking tussen het kerkbestuur van de Maria Hemelvaartparochie en de Vincentiusvereniging een jongensschool tot stand, gelegen achter de kerk in de Ginnekenstraat. De Vincentiusvereniging zou de school beheren.

Evaluatie

Het is opmerkelijk dat er in de Barbaraparochie, tijdens het pastoraat van pastoor Werden, op dit gebied geen noemenswaardige activiteiten ontwikkeld werden. Het is waarschijnlijk dat hij, gezien zijn achtergrond, geen affiniteit had met het zich ontwikkelende 'verenigingskatholicisme'. In tegenstelling tot pastoor Stoop (geboren in Wagenberg) en pastoor van Aken (geboren in Oudenbosch) was hij afkomstig uit Breda en van jongs af aan vertrouwd met het liberale karakter van deze stad. Het is opmerkelijk dat in de parochiële archieven, voor zover ontsloten, er geen sprake is van de aanwezigheid van vakbonden. Het socialisme had zeker vat op de Bredase arbeiders. Als reactie op de socialistische propaganda-ijver in Breda rond 1894 probeerde de toenmalige secretaris van de algemene timmerliedenvereniging 'Orde en Matigheid' deze vereniging om te vormen tot een principieel katholieke organisatie die de strijd met het socialisme zou aanbinden. Dit lukte hem niet meteen. Hij trad in 1895 uit deze vereniging en stichtte op 21 juli 1895 de *Bredase R.K. Volksbond*. Deze genoot steun onder de Bredase arbeiders. De clerus stelde zich zeer terughoudend op tegenover deze bond. Toen ze in 1898 met behulp van enige vooraanstaande katholieken een eigen pand kon openen was niemand van de clerus bij de opening aanwezig.³⁴ De aandacht van de Bredase clerus voor de sociale kwestie was nog zeer gering.

De opbloei van het katholieke leven 1900-1945

Kerkenbouw

De stad breidde in de jaren tachtig en negentig verder uit. In de periode 1890-1900 nam het aantal inwoners in Breda toe van 22.536 tot 26.156. Hiervan was blijkens de volkstelling van 1899 79,3% katholiek. Deze ontwikkeling maakte het noodzakelijk om al in 1887 de grenzen tussen de binnenstadsparochies te herzien. In een later stadium was het nodig om ook buiten de singels parochies op te richten. Al in 1883 werd er bij het Elisabeth-klooster (nu gelegen aan de Meerten Verhoffstraat) een openbare hulpkerk gesticht, toegewijd aan Sint Joseph. Op 19 maart 1896 verhef de bisschop deze hulpkerk tot parochiekerk. Deze was inmiddels te klein geworden. Het bisdom had op het terrein van het geslacht Fort Maurits reeds grond gekocht om daar een nieuwe kerk te bouwen.³⁵ J.J. van Langelaar ontwierp deze kerk. Hij werd reeds in 1899 geconsacreerd. Een jaar later verrees op het grondgebied van Teteringen de Heilig Hartkerk, ontworpen door C.P. van Genk. Pastoor

8. De Barbarakerk (Kathedraal) in het Bredase stadsbeeld, ca. 1930.

Smits bouwde in 1905 de Sint Annakerk aan de Haagweg waarvoor de gerenommeerde architecten J. Cuijpers en J. Stuyt tekenden. De parochie van de kathedraal verloor leden aan de Annaparochie terwijl de Heilig Hartkerk parochianen overnam van de parochie van Maria Hemelvaart. Deze kerken zijn allen in de neogotische stijl gebouwd. Soms overtroffen de ambities de financiële mogelijkheden. Aanvankelijk had men bij de Sint Josephkerk een toren gepland. Deze is pas, zij het in gewijzigde stijl, door architect J. Berben in 1938 gerealiseerd.

In de periode tot 1920 zouden er in Breda geen nieuwe kerken meer verrijzen. De bevolking nam in die tijd heel langzaam toe. Na 1920 begint de bevolking weer te groeien. Breda heeft behoefte aan meer ruimte. De gemeente annexeerde in 1926 en 1942 delen van de gemeenten Ginneken-en-Bavel, Princenhage en Teteringen. Bij de annexatie van 1942 zouden ook de dorpskommen van Princenhage en Ginneken en de dorpen Effen en Liesbosch bij Breda gevoegd worden. In 1930 telde Breda 44.469 inwoners. Om de uitbreiding van Breda in goede banen te leiden ontwierp ir. W. Schaap uit Arnhem in 1926 een uitbreidingsplan. Hij wilde lintbebouwing lang de uitvalswegen voorkomen en koos voor een wijkgerichte ontwikkeling. Onderdelen van dit plan zijn te herkennen in de wijken Sportpark, Oud-Boeimeer en Belcrum.

Deze groei heeft ook gevolgen voor de kerkenbouw. Het percentage katholieken in Breda zal toenemen van 79,3% in 1899 tot 84,7% in 1930. In 1921 bouwt men de noodkerk van de H. Gerardus Majella, ontworpen door architect J. van Groenendael. Deze parochie omvatte delen van de parochies van de kathedraal en

Sint Anna. In 1925 volgt de bouw van de kerk van Onze Lieve Vrouw van Goede Raad aan de Driesprong, noodzakelijk geworden door de lintbebouwing aan de Tilburgseweg. Het jaar daarop worden twee kerken aan het bestand toegevoegd, de Teresiakerk aan de Tramsingel en de Sacramentskerk aan de Zandberglaan. Ten gevolge van de aanleg van twee geheel nieuwe wijken kwamen er in de jaren dertig weer twee kerken bij, de Christus-Koningkerk in de Belcrumpolder en de Onze Lieve Vrouw Onbevlekt Ontvangen aan de Oranjeboomstraat. In Ginneken bouwde pastoor J. Baeten, later bisschop van Breda, de Mariakerk aan de Overakkerstraat.

Onder invloed van de Liturgische Beweging waren in de tussentijd de opvattingen over kerkbouw sterk veranderd. De neogotiek was niet meer in zwang. De Liturgische Beweging wilde de gelovigen meer betrekken bij het liturgisch leven opdat hun geestelijk leven meer en meer door de liturgie beïnvloed zou worden. Het was één van de eisen van de Liturgische Beweging dat de gelovigen de handelingen van de priester aan het altaar goed zouden kunnen volgen. De neogotische kerken noodden weliswaar uit tot gebed en devotie maar door de grote afstand tussen het altaar en het schip en de vele pilaren kon niet iedereen het altaar zien. Katholieke architecten zagen zich genoodzaakt een nieuwe vormtaal te ontwikkelen.

Een groep rond Jos Cuypers en Jan Stuyt koos voor de koepel- of centraalbouw. Deze kerken waren ook geschikt voor grote aantallen kerkgangers. Men stelde zich ook open voor andere stijlelementen. Deze ontwikkeling kunnen we ook in Breda signaleren. De Onze Lieve Vrouw van Goede Raad aan de Driesprong was een duidelijke overgangskerk. F. Mol wijst hierop in zijn artikel over het herstel van deze kerk in het *Katholiek Bouwblad*.³⁶ Volgens hem had de oorspronkelijke plattegrond elementen van een centraalbouw en een langsbouw. Bij het herstel, noodzakelijk door de verwoestingen in de Tweede Wereldoorlog, koos men ervoor de centraalbouw van deze neo-gotische kerk te accentueren. Het exterieur van dit gebouw werd door F. Mol neo-romaans herbouwd. Breda kende ook duidelijke voorbeelden van de centraalbouw. In de periode 1924-1926 bouwde W. te Riele aan de Tramsingel de Teresiakerk. De kern van deze kerk bestond uit een grote achthoekige door een koepel overdekte ruimte met vier brede en vier smalle zijden, gedragen door achtkantige kolommen. Aan de westzijde bevond zich een portiek, geflankeerd door twee klokkentorentjes. Aan de oostzijde bevond zich het priesterkoor.³⁷

In dezelfde tijd ontwierp architect J. van Dongen uit Apeldoorn de Sacramentskerk in expressionistische bouwtrant, met hier en daar nog details van de Amsterdamse Schoolstijl.³⁸ Deze architect probeerde de kerkelijke kunst aan te laten sluiten bij moderne kunstvormen en schuwde daarbij het gebruik van moderne materialen als glas en beton niet. In zijn revolutionaire eerste ontwerp zou het altaar geplaatst worden onder een glazen toren. Deze symboliseerde de band tussen hemel en aarde. De gelovigen werden rond het altaar gegroepeerd. *Christus in ons midden, alles in het geheele gebouw richt zich naar dit middelpunt en dwingt de gelovige zijn aandacht aldaar te concentreren. In de kerk tredend door de hoofdingang passeert men de doopkapel en komt men in een grote ruimte waarin geen enkele pilaar of zuil het doorzicht belemmert of breekt. Geweldige gemetselde bogen richten zich in slanke stijging op vanuit de vloer en omvatten de koepel welke zich als een ciborium boven het altaar uitspant. Het priesterkoor is aan de oostzijde afgesloten door een krans van zeven kapellen, ieder afzonderlijk weer toegewijd aan een der*

9. Afbraak van de kerk
aan de Driesprong (1995).

*zeven Sacramenten. Aan de westzijde eindigt het priesterkoor in een halfcirkelvormige communiebank.*³⁹ In de kerk moest ruimte zijn voor het zangkoor. De gewaden moesten zo ontworpen zijn dat ze van een grote afstand gezien konden worden. Ze hoefden dan ook niet geborduurd te zijn. Van Dongen brak, in navolging van A.J. Kropholler (O.L.V. van Goede Raad te Beverwijk, 1914), radicaal met de neogotiek. Door geldgebrek is zijn ontwerp nimmer gerealiseerd.

De Bredase architect J. Berben tekende de Christus-Koningkerk en J. Hurks de kerk van Maria Onbevlekt Ontvangen. De Christus-Koningkerk neemt een centrale plaats in binnen de wijk Belcrum. Deze wijk is in de jaren dertig gebouwd en vormt een uitstekend specimen van een wijk uit deze jaren. De wijk is ontworpen door W. Schaap. Hij tekende een eenvoudig raster van straten dat doorsneden wordt door ontsluitingswegen en verlevendigd door een aantal pleintjes zoals het pastoor Pottersplein. Hieraan is de kerk gelegen. De kerk is opgetrokken in de stijl van de Amsterdamse School. De kerk van Maria Onbevlekt Ontvangen droeg evenzeer kenmerken van deze expressionistische bouwtrant. Het centrum van de kerk werd gevormd door een koepel die men aan de buitenkant niet kon zien.⁴⁰ Deze werd bekroond door een vieringtoren.

Tegen deze modernisering kwam een reactie in de jaren dertig. De architecten van de Delftse School onder leiding van prof.dr.ir. M.J. Granpré Molière wezen

deze stijl van kerkenbouw af. Zij meenden dat in deze kerken niet zozeer Christus doch het volk centraal stond. Zij grepen terug op de traditie en bouwden kerken in Vroegchristelijke stijl: de basilica met invloed van de klassieke tijd (kapitelen, bogen, fronton). Zij kozen voor natuurlijke materialen en wezen betonbouw af. In ons land had men een voorkeur voor baksteen. Een van hun voormannen, de Oosterhoutse Benedictijn dom H. van der Laan was dan ook ongemeen kritisch over de Sacramentskerk. Hij zag er *de verbeelding van de hardheid van de moderne samenleving* in en vond het maar goed dat *de socialistisch getinte gemeenschapsbouw* van deze kerk geen navolging had gevonden.⁴¹ De kerk van Effen en de Mariakerk zijn voorbeelden van de door hen gepropageerde stijl. Beide ontwerpen zijn getekend door J.F. Bunnink, die toen werkte voor het architectenbureau J. Hurks. Zoals uit de uitlatingen van Van der Laan blijkt droegen deze architecten ook een maatschappijvisie uit. Stedenbouw en architectuur dienden als drager van een katholieke identiteit. Om zowel de persoonlijke ontwikkeling als de uitbouw van een sterke gemeenschap te bevorderen opteerden zij voor de opsplitsing van de stad in duidelijk herkenbare wijken waar ongeveer 5.000 tot 10.000 personen woonden. Deze opvatting sloot aan bij de Brabantse parochiestructuur. Het 'groene' hart van de ideale wijk werd gevormd door de kerk met de pastorie, het patronaatsgebouw, de scholen en het winkelcentrum. Om dit centrum waren de diverse typen eengezinswoningen (met tuin) gegroepeerd. Op deze wijze wilden ze de nadelige effecten van de verstedelijking tegengaan. Vooral na de Tweede Wereldoorlog zou de invloed van deze stroming in Breda herkenbaar zijn.

Opvattingen over de parochie

De ideologie van de Delftse School was enerzijds de neerslag van de reflectie op het parochieleven in de tijd tot de Tweede Wereldoorlog. Anderzijds bood ze ook een model volgens hetwelk de parochie zich kon ontwikkelen. Het maatschappelijk leven in katholieke streken werd bepaald door de kerk. Het was de tijd van mgr. Hopmans, bisschop van Breda van 1914 tot aan zijn overlijden in 1951. Vanaf 1948 zou het bestuur feitelijk in handen zijn van zijn coadjutor mgr. J.W.M. Baeten. Onder zijn episcopaat zou het katholieke verenigingsleven en het katholiek onderwijs in het bisdom Breda een grote bloei kennen. Hij streefde ernaar dat elke parochie naast een kerk ook een patronaatsgebouw en twee scholen had. Dit streven had zeker succes. Volgens kerkhistoricus P. Nissen telde in 1928 de helft van de parochies in het bisdom Breda een patronaat tegen 25% in het Bossche diocees.⁴² De opbloei van het katholiek schoolwezen werd gestimuleerd door de wet in 1917 die de financiële gelijkstelling van het katholiek en bijzonder onderwijs regelde.

Leiding en structuur van de parochie

In Breda kon een pastoor altijd rekenen op de assistentie van twee of drie kape-laans. De bisschop vertrouwde de leiding van een parochie stevast toe aan wereldheren. Doordat de geestelijkheid veel invloed had op het maatschappelijk leven, hebben de namen van verschillende pastoors en kapelaans een bekende klank in de

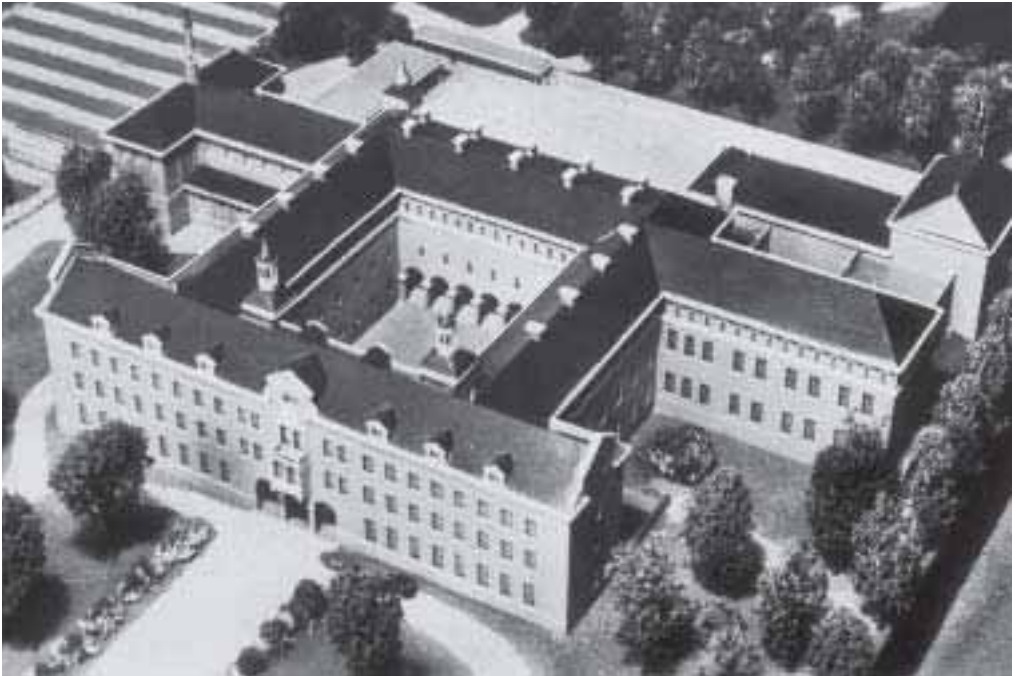

10. Afbraak H. Theresiakerk aan de Tramsingel, 1985.

oren van veel oudere inwoners van Breda. Toch zijn er een paar geestelijken de moeite van het vermelden waard, op straffe van het feit dat men anderen tekort doet. Pastoor P. Potters (naar wie het pastoor Pottersplein in de wijk de Belcrum genoemd is) leidde de Maria Hemelvaartparochie van 1892 tot 1921. Voor zijn benoeming tot pastoor was hij ‘professor’ in de filosofie geweest aan het Groot Seminarie Bovendonk. In deze functie had hij een inleiding in de ethiek gepubliceerd.⁴³ Zijn verkondiging gaf aan de Maria Hemelvaartkerk een zekere vermaardheid. Vooral zijn uitleg van de catechismus tijdens de zondagsmis trok veel belangstelling. De neerslag van zijn prediking vinden we in de zevendelige *Verklaring van de catechismus der Nederlandse bisdommen*.⁴⁴ In deze parochie werkte van 1913 tot 1926 ook kapelaan W. Binck. Hij is het levende bewijs dat een kapelaan zich niet beperkte tot louter pastorale activiteiten. Hij genoot grote bekendheid in de voetbalwereld en was de man achter de Bredase voetbalvereniging Bredania. Later zou hij zich, als pastoor van het Brabantse dorp Alphen, ontpoppen tot archeoloog en heemkundige.

Het financieel beheer van de parochie was in handen van het kerkbestuur. De pastoor was voorzitter van dit orgaan. Het armbestuur droeg de zorg voor de armen in de parochie. Het beheer van de goederen van kerk- en armbestuur was strikt gescheiden. De pastoor was als bisschoppelijk commissaris aan dit bestuur verbonden.⁴⁵

In het *Liber Memorialis* van de Heilig Hartparochie (noot) vinden we bijna exemplarisch de weerslag van het parochieleven in die tijd.⁴⁶ Minutieus noteerde pastoor Boumans, vanaf 1929 de opvolger van pastoor P.C. Fransen, in dit boek het

11. Seminarie Ijpelaar, ca. 1953.

aantal zielen dat de parochie telde, het aantal communicanten, paschanten en non-paschanten, huwelijken (uitgesplitst naar huwelijken tussen katholieken en gemengde huwelijken), doopsels, leerlingen van de katholieke scholen, studenten op de seminaries en het aantal leden van de verschillende verenigingen. Al vanaf haar oprichting kende deze parochie katholieke scholen. De Franciscanessen van Etten hadden vanaf 1901 een lagere school voor meisjes. In 1918 kwam een meisjes-ulo tot stand, die eveneens onder hun leiding stond. Pas na 1917 richtte de parochie een jongensschool op. Deze stond onder leiding van leken. De opening van deze school vond in 1922 plaats.

Verenigingsleven binnen de parochie

Het verenigingsleven in de Heilig Hartparochie was bloeiend. In 1929 wist het kerkbestuur van de Heilig Hartparochie een verenigingsgebouw, gelegen aan de Baronielaan aan te kopen. Dit was nodig om de verschillende verenigingen ruimte te bieden. De parochie beschikte vanaf de oprichting over een goed jongens-herenkoor dat later onder leiding zou staan van de bekende kerkmusicus L. Hanssen. In 1901 riep de pastoor een Broederschap van Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand en de Heilige Alfonsus (van Liguori) in het leven. Voor Haar bevond zich in de kerk een devotiekapel. Daarnaast stichtte hij ook een Broederschap voor het Heilig Hart. De parochie kende ook een Broederschap van de Goddelijke Zaligmaker. De leden

hiervan waren uit het hele bisdom afkomstig. Zij waren afkomstig uit de landbouwbevolking. Deze broederschap trachtte de devotie tot de Goddelijke Zaligmaker in de Belgische bedevaartplaats Hakendover te bevorderen. Op Tweede Paasdag trok men daarheen. In 1905 richtte de pastoor het Genootschap van de Kindsheid op, bedoeld om het missiebewustzijn onder de kinderen te bevorderen. Later verschijnen de Aartsbroederschap van de Heilige Familie, bedoeld voor mannen en jongens (1915), de Maria-Congregatie voor meisjes (1918) en de kleine congregaties voor meisjes en jongens die hun Plechtige Communie nog niet gedaan hebben (1921), op het toneel.

Pastoor Boumans zou zelf een aantal verenigingen aan dit palet toevoegen. Hij stichtte in 1930 het Apostolaat des Gebeds. Deze vereniging telde twee jaar later 1000 leden. Elke donderdagavond voor de eerste vrijdag van de maand hielden ze een Heilig Uur waarin het Allerheiligste ter aanbidding was uitgesteld.⁴⁷ In 1931 richtte hij de Wekelijksche Kruiswegvereniging op. Hiervoor schreven zich 150 leden in. Zij namen de verplichting op zich om één maal per week de kruisweg te bidden. Op verzoek van enige parochianen vond in 1936 de oprichting plaats van de Congregatie van Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand. Deze was bedoeld voor gehuwde vrouwen en telde bij de oprichting 125 leden. Blijkens de statistiek van 1938 had het Apostolaat des Gebeds 950 leden, de Aartsbroederschap van de Heilige Familie 195, de Maria-Congregatie voor gehuwden 165, de Maria-congregatie voor meisjes 300, de Vereniging voor de Kruisweg 180, de Kleine congregatie voor jongens 120 en die voor meisjes 130. Blijkens deze statistiek kende de parochie ook de verkennerij waartoe 50 jongens behoorde en de K(atholieke) J(eugd)V(ereeniging) voor meisjes die 250 leden had. In het begin van de jaren dertig had de katholieke kerk haar verzet tegenover de verkennerij gestaakt. In die jaren ontstaan in de Bredase parochies verschillende verkennergroepen. In de Maria Hemelvaartparochie zien we die vanaf 1932 en in de Barbaraparochie vanaf 1933.

De betekenis van Frencken

De Katholieke Jongeren Vereniging (K.J.V.) was een initiatief van de sociaal bewogen priester F.B.J. Frencken (1886-1946).⁴⁸ F. Frencken was niet in de parochiële zielzorg werkzaam maar docent op het Kleinseminarie Ijpelaar. Hij werd geraakt door het morele verval onder de meisjes die in de fabrieken werkten. In zijn ogen kregen zij geen goede godsdienstige en morele vorming en waren daardoor slecht voorbereid op hun taak als moeder van een gezin. Hij wilde door het propageren van de regelmatige communie en het goede voorbeeld van de elite in de samenleving de katholieke levenshouding herstellen. Hij liet zich hierbij inspireren door de ideeën van de Vlaamse priester Edward Poppe, de bezieler van de Eucharistische Kruistocht. De deelnemers aan de Eucharistische Kruistocht verplichtten zichzelf dagelijks te communiceren en het Heilig Sacrament te aanbidden. Uit deze Eucharistische Kruistocht kwam de Vereniging van de Catechisten voort. Deze dames hebben zich binnen het bisdom grote verdiensten verworven voor het maatschappelijk werk. Zij stonden aan de wieg van de 'School voor Maatschappelijk Werk', de voorloper van de Sociale Academie.

Frencken richtte zich in het begin op de werkende jeugd. Aanvankelijk was de K.J.V. zowel voor jongens als voor meisjes bestemd. Vanaf 1929 vertrouwde mgr. Hopmans deze jeugdvereniging de zorg voor de hele jeugd toe. Dat dit niet altijd zonder verzet ging bleek uit een aantekening van pastoor Damen in het *Liber Memorialis* van de Maria Hemelvaartparochie.⁴⁹ Volgens hem stond de K.J.V. min of meer op sociale grondslag. De kapelaans van deze parochie opteerden voor een vereniging op een meer godsdienstig fundament. Zij stelden voor een jeugdsectie van de Heilige Familie te vormen die elke woensdag bij elkaar zou komen. De ene keer zou de bijeenkomst een meer ontspannen karakter hebben, de andere een vormende. Kapelaan Dekkers zou de leiding krijgen over het vormende gedeelte en kapelaan Van Leijsen over het ontspannende. De jongens zouden zich overigens later meer aangetrokken voelen tot de 'Jonge Werkman' (de jongerenbeweging van de Katholieke Arbeiders Beweging). Vanaf 1932 zou Frencken zich enkel richten tot de meisjes. In dat jaar vinden we wel een K.J.V. in de Maria Hemelvaartparochie. Frencken stelde hoge eisen aan de leden van de K.J.V. Dit remde de deelname. Volgens mevrouw Neijens uit de Sacramentsparochie was de Eucharistische Kruistocht te braaf.⁵⁰ Het lukte dan ook niet om in deze parochie een groep op te zetten. Kapelaan Driesen vroeg haar en een aantal andere jonge vrouwen om het jeugdwerk voor meisjes op te zetten. Zij lieten zich leiden door het model van de gidsenbeweging, de jeugdbeweging waar de principes van de verkenners werden toegepast op de vrouwelijke jeugd. De ontspanning stond voorop. Meisjes kregen zelfs de mogelijkheid om te kamperen, iets wat tot dusverre enkel voor jongens was weggelegd. Het werd een groot succes zodat de bisschop met lede ogen aan moest zien dat in de Sacramentsparochie de officiële jeugdbeweging terrein verloor. In 1938 verbood mgr. Hopmans dit parochiële werk. Het had geen zin erover te praten. Kapelaan Driesen ging desondanks toch naar de bisschop. Het resultaat van dit gesprek was dat het jeugdwerk toch doorgang kon vinden. Het moest dan wel recollectie (bezinning) heten.

In 1937 startte Frencken het sociale werk van gezinsopbouw. De catechisten bewoonden in de volkswijken van Breda een wijkhuis. Van daaruit ontplooiden zij meer sociaal gerichte activiteiten. Zij hielden toezicht bij wijkfeesten, regelden gezinshulp waar dat nodig was, verzorgden de ontspanning voor de mannen en de jeugd en stonden vrouwen met raad en daad bij op het gebied van het huishouden en het moederschap.

Devotioneel leven in de parochie

Missies

De tweede helft van de negentiende eeuw zag een vernieuwing van het devotionele leven. Hierin speelden de Redemptoristen een belangrijke rol. Om de tien jaar verzorgden zij missies in de parochies. In Breda gebeurde deze stadsgewijs. Gedurende tien tot veertien dagen vonden in alle kerken oefeningen plaats. Elke dag was er een avondpredikatie waarin de mensen opgeroepen werden zich te bekeren. Het succes van een missie mat men af aan het aantal biechtelingen en uitgereikte

12. Gevel R.K. Gasthuis aan de Haagdijk, ca. 1940.

communies. De deelname was massaal. Hiervan getuigen de aantallen die plebaan Schrauwen noteert voor de missie van 1917.⁵¹ Er waren 2650 biechtelingen in de Onze Lieve Vrouw ten Hemelopnemingparochie, 2321 in de Antoniuskerk, 2050 in de Heilig Hart, 2426 in de St. Joseph, 2340 in de Heilige Anna en 2177 bij de Pacujnen en 2476 in de kathedraal zelf.

Keuze van patroonheiligen

In 1872 riep paus Pius IX St. Joseph uit tot patroon van de kerk. Paus Leo XIII wijdde in 1899 in zijn encycliek *Annum Sacrum*, verschenen bij gelegenheid van het Heilig Jaar in 1900, de hele wereld toe aan het Heilig Hart van Jezus. Deze vernieuwingen gingen ook niet aan Breda voorbij. Men liet zich bij de keuze van de patrocyntia voor nieuwe kerken leiden door de devotionele mode van de tijd. Niet voor niets kent Breda dan ook kerken die toegewijd zijn aan St. Joseph en het Heilig Hart. Pastoor Oomen, de bouwpastoor van de Teresiaparochie verklaarde bij zijn afscheid trots (52) dat de door hem gebouwde kerk de eerste ter wereld was die aan de heilige (en niet aan de zalige) Teresia van Lisieux was toegewijd. Hij was, samen met bisschop Hopmans aanwezig bij de heiligverklaring van Thérèse Martin op 17 mei 1925. Bij die gelegenheid besliste mgr. Hopmans dat de kerk aan de Tramsingel aan haar zou worden toegewijd. De devotie tot de patroonheilige werd bevorderd door de aan haar gewijde kapel in de kerk en de naar haar genoemde broederschap. Rond het feest van Theresia van Lisieux vonden er in die parochie *tridua* plaats waar bekende predikanten als Borromeus de Greeve, Cassianus Hentzen en Henri de

Greeve het katholieke volksdeel van Breda naar deze kerk trokken.⁵³ In 1925 stelde Pius XI het feest van Christus-Koning in. Hij protesteerde met dit feest tegen de groeiende secularisatie en de totalitaire regimes van het communisme en fascisme. In die zin had de keuze van dit *patrocynium* voor de parochie in de Belcrumpolder een politieke betekenis.

Eucharistische devotie

Zoals we al gezien hebben, vormde de Eucharistische devotie een bijzonder kenmerk van de door F. Frencken gepropageerde Eucharistische Kruistocht. Frencken had ook invloed op bisschop Hopmans. De Eucharistische spiritualiteit waardoor Frencken geïnspireerd werd, zou een van de pijlers van het diocesane beleid vormen. Talloze initiatieven illustreren dit. Vanaf 1916 zou de Stille Ommegang door de stad trekken.⁵⁴ Deze Ommegang vond plaats op de zondag voor sint Jan (24 juni) en beoogde de middeleeuwse processie, die voor 1637 ter ere van het Sacrament van de Niervaart op die dag door de stad trok, te doen herleven. Het is in dit verband niet zonder betekenis dat mgr. P. Hopmans zelf uit Standdaarbuiten afkomstig was en van jongs af aan vertrouwd was met deze devotie. Op zaterdagavond werd de processie voorbereid met een plechtig lof in de Barbarakathedraal en het offeren van processiekaarsen. Op zondagochtend, tussen 5.00 uur en 6.30 uur liep men de Ommegang door de straten van Breda. Tot 9.00 uur konden de deelnemers de gewone zondagse diensten in de kathedraal bijwonen. De deelnemers waren verplicht ter communie te gaan. Dit kon voor of na de Omgang in de eigen parochiekerk of in een van de drie Bredase binnenstadskerken die men tijdens de processie passeerde. In de avond was er om 19.00 uur een plechtig Lof in de kathedraal waaraan deelgenomen werd door kerkelijke en wereldlijke autoriteiten en afvaardigingen van godsdienstige en sociale verenigingen. Voor de oorlog was er een massale deelname aan deze manifestatie van de katholieke emancipatie. Frencken was nauw betrokken bij de organisatie van deze omgang en bevorderde onder de studenten van het Kleinseminarie de devotie tot het Sacrament van de Niervaart.

Op 1 januari 1924 voerde bisschop Hopmans de Altijddurende Aanbedding van het Sacrament in. Vanaf die datum zou elke parochie gedurende een bepaalde periode de Aanbedding verzorgen. Het was het ideaal van bisschop Hopmans dat er uiteindelijk een kerk zou komen waar het Allerheiligste permanent zou worden aanbeden.⁵⁵ Om dit ideaal te realiseren benoemde hij de bouwpastoor van de latere Sacramentskerk, A.J.A. van Meel, tot directeur van de Eucharistische Kruistocht. Van Meel was net als Frencken 'professor' aan het Kleinseminarie Ijpelaar. Van Meel begreep de boodschap. Het was de bedoeling van de bisschop dat zijn parochiekerk de plaats zou zijn waar deze Altijddurende Aanbedding plaats zou vinden. Om deze aanbidding mogelijk te maken moest er bij de kerk een zusterklooster komen. Toen zijn benoeming tot bouwpastoor eenmaal bekend was zocht hij samen met Frencken de Benedictinessen van het Allerheiligst Sacrament aan om deze Aanbedding te verzorgen. De Benedictinessen van het Allerheiligst Sacrament waren in de zeventiende eeuw gesticht te Rouen door Cathérine de Bar. De aanbidding van het Sacrament vormde de kern van hun spiritualiteit. In 1905, als gevolg van de anti-clericale wet-

13. Fatimakerk aan de Fatimastraat (1949).

geving in Frankrijk, waren zij gevlucht en neergestreken in een huis aan de toenmalige Wilhelminastraat in Ginneken (nu Ginnekenweg 269). Zij stemden in met het verzoek. Hun klooster is achter de Sacramentskerk gebouwd. De Sacramentsparochie zou later ook bekend worden door het ziekentriduüm en het Sacramentskoor.

Tweede Wereldoorlog

Gedurende de Tweede Wereldoorlog zou het parochieleven zo goed en kwaad als het kon doorgang vinden. Het verenigingsleven werd sterk aan banden gelegd. Er gold een samscholingsverbod voor groepen van meer dan 20 personen. Enkel de zuiver godsdienstige verenigingen konden blijven bestaan. De Duitse bezetter verbood de Jonge Werkman en de Verkennerij. Men loste de problemen op door deze verenigingen onder te brengen in de Katholieke Actie. Deze was geïnitieerd door Pius XI en bedoeld om de leken meer verantwoordelijkheid te geven voor het parochiële leven. Dat de Katholieke Actie een belangrijke rol speelde tijdens de oorlog blijkt uit een aantekening van pastoor Boumans van de Heilig Hartparochie in het *Liber Memorialis*.⁵⁶ Hij noteert dat het parochieleven dankzij het werk van de Katholieke Actie zijn gewone gang gaat. Ook na de Tweede Wereldoorlog blijft de Katholieke Actie van belang. Het is de eerste aanzet geweest tot een nieuw kerkbeeld waarin leken medeverantwoordelijkheid dragen voor de opbouw van de parochie.

De Tweede Wereldoorlog eiste ook een slachtoffer onder de Bredase geestelijkheid. Op 27 november 1942 overleed te Dachau kapelaan A. van Lierop. Hij was van 1926 tot 1939 kapelaan van de parochie van Onze Lieve Vrouw van Goede Raad. Kapelaan Van Lierop was vanaf 1931 geestelijk adviseur en medewerker van het persbureau *Katholieke Wereldpost*, in 1928 opgericht door de Bredase journalist Hein Hoeben. Dit persbureau, dat veel Duitse emigrantenbladen in Brazilië, Oostenrijk, Roemenië en elders van nieuws voorzag, zou zich snel ontwikkelen tot een geducht tegenstander van het regime van Adolf Hitler. Hein Hoeben en kapelaan Van Lierop maakten reizen door het Derde Rijk en wisten met gevaar voor eigen leven allerlei gegevens naar buiten te smokkelen. In 1939 werd kapelaan Van Lierop aangesteld als majoor-aalmoezenier bij het leger. Al kort na de capitulatie arresteerde de Gestapo hem op 16 juni 1940. Na een lange reeks van martelingen, verhoren en mishandelingen werd hij op 4 juli 1942, na een verblijf in het concentratiekamp Sachsenhausen, overgebracht naar Dachau waar hij op 27 november 1942 overleed.⁵⁷

Wederopbouw en nieuw elan 1945-1960

Kerkenbouw

De periode na de Tweede Wereldoorlog is de tijd van de Wederopbouw. Breda had weinig oorlogsschade geleden. Enkel de kerk van de Driesprong was beschadigd en moest hersteld worden. Al tijdens de oorlog had mgr. P. Hopmans beloofd een kapel ter ere van Maria te laten bouwen als Breda voor het oorlogsgeweld gespaard bleef. Terstond na de bevrijding bood het gemeentebestuur van Breda de Sint Joostkapel aan de Ginnkenstraat aan het bisdom aan voor dit doel.⁵⁸ Op 3 mei 1947 kon mgr. Hopmans de kapel in aanwezigheid van veel autoriteiten voor dit doel inwijden.

Na de oorlog was er een grote woningnood. Om aan de woningbehoefte van de bevolking te voorzien werden verschillende uitbreidingsplannen opgesteld en uitgevoerd zoals het Heuvelkwartier, het Brabantpark, Boeimeer en de wijken Liniekwartier en Doornbos. In de periode van 1941 tot 1960 nam de bevolking van Breda toe van 75.694 tot 104.748 inwoners. Het percentage katholieken zou in 1947, mede door toedoen van de annexatie van de zeer katholieke randgemeenten 86,1% bedragen. De groei van het aantal katholieken zou in de jaren vijftig iets achter blijven bij de totale bevolkingsgroei. In 1960 leefden in de gemeente Breda ongeveer 92.000 katholieken (85,2% van de bevolking).

In verschillende wijken is de invloed van de Delftse c.q. Bossche School goed te herkennen. Burgemeester Prinsen, die in 1947 burgemeester van Breda werd, had voorgesteld dat de verschillende architecten hun plan niet alleen zouden ontwerpen maar ook realiseren naar de nieuwste stedenbouwkundige inzichten. Voor het Heuvelkwartier zocht Prinsen prof. ir. M.J. Granpré Molière en ir. F. Peutz aan. Beiden hadden echter totaal verschillende opvattingen over het ontwerp van een stedelijke wijk. In het Heuvelkwartier kan men ook duidelijk zien welke delen door Peutz en welke door Granpré Molière ontworpen zijn. Het oostelijk deel ademt een

14. Haagpoortbrug met Sint Annakerk, ca. 1935.

stedelijke sfeer. Het westelijk deel, rond het Mgr. Nolensplein, heeft een dorps karakter. De architecten van de Bossche School hadden ook een duidelijke opvatting over kerkenbouw. Zij lieten zich inspireren door de getallenleer van Hans Dom van der Laan en de architectuur van de Vroegchristelijke bouwtrant, terwijl de Delftse School geïnspireerd was door de vroegchristelijke basilieken zoals we die zien in Rome. Een voorbeeld van de Bossche Schoolstijl vindt men in de kerk aan de Baliëndijk (heden sporthal) en aan de Merodelaan in de Haagse Beemden. In het bisdom Breda bezaten de traditionalisten van de Delftse School een monopoliepositie. Zij domineerden de diocesane bouwcommissie.⁵⁹ De kerken van het Onbevlekt Hart van Maria aan de Fatimastraat (1950), de Onze Lieve Vrouw van de Rozenkrans (1951) in de wijk Tuinzicht en de Onze Lieve Vrouw van Altijdjdurende Bijstand (1954) in het Heuvelkwartier zijn duidelijke voorbeelden van de traditionele Delftse Schoolstijl.

De sobere basiliekstijl paste ook goed in de periode van wederopbouw toen geld een schaars goed was. Soms hadden bouwpastoors andere wensen. Pastoor M. Vos van de kerk in het Heuvelkwartier had liever een kerk gehad waarin de gelovigen meer gegroepeerd rond het altaar zaten.⁶⁰ In de tweede helft van de jaren vijftig kozen een aantal architecten van de Bossche School dan ook voor modernere bouwstijlen. De langwerpige basale plattegrond maakte plaats voor een zaal- of halachtige ruimte zonder zijbeuken. Het kerkgebouw werd allereerst de vergaderzaal van het volk Gods, de zogenaamde theaterkerken. Het altaar werd naar voren geschoven en men experimenteerde met Eucharistievieringen waarin de celebrant met het gezicht

naar het volk gekeerd stond. Door deze bouw konden de gelovigen rond het altaar geschaard worden. Rond het centrale deel bevonden zich processiegangen. Voorbeelden hiervan in het Bredase zijn de Petrus en Pauluskerk aan de Graaf Hendrik III-laan en de Michaëlkerk in het Brabantpark van de hand van de Leidse architect Kirch. In 1959 bouwde pastoor Lazeroms in de wijk Doornbos de kerk van de Goede Herder. In de periode na de oorlog groeide het aantal parochies in de gemeente Breda uit van 17 tot en met 23.

Voorboden van een nieuwe tijd

Daling van het misbezoek

Wie in 1957 *Katholiek Breda*, de officiële kerkberichten van de Bredase parochies, doorbladert komt licht tot de conclusie dat er weinig veranderd is.⁶¹ In veel parochies bleven de broederschappen en godsdienstige verenigingen bestaan of er niets aan de hand was.

Het aantal priesters in de Bredase zielzorg nam in lichte mate toe van 57 in 1947 tot 63 in 1955. Onder de oppervlakte broeide het en werd langzamerhand duidelijk dat er een andere godsdienstige sensibiliteit groeide. Al in 1946 merkt pastoor Boumans op dat het aantal uitgereikte communies in de Heilig Hartparochie daalt.⁶² Hij wijt dat aan een reactie op de oorlogsomstandigheden. Er komt echter geen stijging van het aantal communies ondanks dat er in de jaren vijftig pogingen gedaan werden om het misbezoek aantrekkelijker te maken door het aanvangstijdstip van de Eucharistievieringen aan te passen. In 1960 wordt opgemerkt dat het aantal uitgereikte communies in meerdere parochies van de stad daalt. Pastoor Boumans wijt dit aan een verslapping van het katholiek leven. We beschikken helaas niet over exacte gegevens met betrekking tot de vervulling van de zondagsplicht in de jaren vijftig in alle Bredase parochies. Wel hield in 1956 het Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut in opdracht van het bisdom een telling van het misbezoek in de binnenstad van Breda.⁶³ Hieruit bleek dat 40% van de katholieken in de binnenstad zijn zondagsplicht niet vervulde. De rapporteurs stelden vast dat de verschillen tussen de parochies nauw samenhangen met de maatschappelijke milieus waaruit de parochie bestond. In de zwaksociale groepen ging slechts 10 tot 25% van de katholieken naar de kerk, in de arbeidersbuurten 20 tot 25%, in de meer volkse winkelstraten 50 tot 60% en de betere winkelstraten 60 tot 90%. Bij deze telling bleek ook dat er, wat betreft de kerkelijke accommodatie in het centrum sprake was van overcapaciteit. Drie jaar later bleken 11 van de 23 parochies met het hoogste aantal non-paschanten van het bisdom in Breda zelf te liggen.⁶⁴

Daling van de deelname aan godsdienstige verenigingen en andere activiteiten

In 1949 noteert pastoor Boumans dat de belangstelling voor de zuiver godsdienstige verenigingen zich ook in dalende lijn beweegt.⁶⁵ In 1953 telt de Heilige Familie 100 leden (vrijwel gehalveerd ten opzichte van het vooroorlogse ledental), de Congregatie voor Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand 175 leden (een

lichte stijging) en de kerngroep van de Katholieke Actie 44 personen. Een aantal verenigingen wordt niet meer vermeld.

Hetzelfde verschijnsel tekende zich ook af bij andere manifestaties. In 1946 vond een stadsmis, gehouden door de Redemptoristen, plaats. De plebaan van de Barbaraparochie signaleerde een terugloop van het aantal biechtelingen.⁶⁶ In de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog kon de Stille Omgang zich in een groeiende belangstelling verheugen. In 1959 tekent de plebaan aan dat de belangstelling voor deze omgang taant. In dat jaar ondernam het bisdom ook actie om de deelname te bevorderen.⁶⁷ In het bisdomblad *Onderweg* publiceerde bisschop Baeten een lijvige bijdrage om de Stille Omgang onder de aandacht te brengen en de manifestatie tegen critici te verdedigen.⁶⁸ *We zouden hem niet graag missen onze Bredase Sacramentsdag! En we zijn het niet eens met de wellicht goed bedoelde, maar praktisch afbrekende bewering, dat het niets meer is met de Stille Omgang in Breda. Integendeel, het is nog altijd een machtige bedetocht.* En hij besluit zijn artikel met de veelzeggende woorden: *We zouden hem niet graag missen onze Bredase Stille Omgang, want hij is "echt"; geen tamtam, en zonder "show"; alleen geloof, belijdenis en gebed.* Toch veranderde de opzet enigszins. De Omgang bleef gehandhaafd. De pastoors van Breda en de wijde omtrek werd gevraagd om half vijf of vijf uur in hun parochiekerk een Heilige Mis op te dragen waarin de Communie uitgereikt werd. Daarna zouden allen naar de kathedraal gaan om van daaruit de Stille Omgang te lopen. In de avond werd er om 18.00 uur een door allen gezongen Heilige Mis (geen lof) opgedragen waarbij onmiddellijk een processie aansloot. *Kort maar mooi en zonder preek* aldus de bisschop. De actie had, blijkens een aantekening in het *Liber Memorialis* van de Barbaraparochie zeker resultaat.⁶⁹

Mislukte stadsretraite

Dat de oude tijden voorbij zijn, blijkt op schokkende wijze bij de stedelijke parochieretraite in 1961. Naar aanleiding van deze retraite publiceerde G. de Vet, toen nog hoofd van het bedrijfsapostolaat in het bisdom, een indringende analyse van de godsdienstige situatie in de stad.⁷⁰ Hij concludeerde dat de situatie in Breda afweek van de rest van het bisdom. Volgens hem was de Bredanaar een tikje liberaal. De Bredanaar beschouwde godsdienst als een privé-zaak. In Breda was een relatief grote interesse voor de VVD en het NVV. Vanuit Breda gingen relatief veel jongeren studeren aan neutrale universiteiten. De Vet signaleerde een toenemende godsdienstige onverschilligheid, niet alleen onder de arbeiders maar ook onder de middengroepen. Volgens hem was de zielzorg niet meer toegesneden op de specifieke situatie van de grote stad. In zijn analyse bepleitte hij al een stedelijke aanpak van het pastoraat, welke volgens hem ontbrak.

Zoektocht naar een nieuwe aanpak

Binnen de parochies zocht men aarzelend naar een nieuwe aanpak. In 1947 gingen men in het kerkbestuur van de Heilig Hartparochie bij de vervulling van een vacature op zoek naar iemand uit de arbeidende klasse vanuit het verlangen om *in deze de-*

*mocratische tijd ook een arbeider op te nemen.*⁷¹ In de nieuw gestichte parochies had men minder last van gevestigde structuren en koos men voor nieuwe vormen van parochieopbouw. Pastoor M. Vos, de bouwpastoor van de kerk in het Heuvelkwartier benadrukte steeds dat de parochie niet alleen een zaak van de pastoor was maar van alle parochianen samen.⁷² Om aan dit ideaal gestalte te geven overlegde hij al in 1952 met de toekomstige parochianen over de gang van zaken in hun parochie. Dit overleg gebeurde via straatvergaderingen in de hal van het in de wijk gelegen bejaardentehuis 'Maria Mediatrix'. Samen met zijn parochianen gaf hij gestalte aan de gezamenlijk gedragen verantwoordelijkheid voor de parochie door de stichting van een parochiefonds. Dit systeem hield tevens rekening met de draagkracht van de jonge arbeidersgezinnen die de parochie bewoonden. Zij betaalden f 0,25 per week. In overleg met hen besloot pastoor Vos dat de zitplaatsen in de kerk niet verpacht werden en schafte hij het toen nog bestaande klassensysteem voor kerkelijke plechtigheden af. Toen de bisschop hem in 1961 tot pastoor van Princenhage benoemde, leidde dit tot protest bij de parochianen. Zij maakten spandoeken met daarop de tekst *Wij laten Vos niet los*. Ondanks zijn populariteit maakte ook Vos kennis met de moeilijkheden van de parochieopbouw in een stedelijke wijk. Wanneer er in de stad een betere wijk gebouwd werd kwam een migratiestroom binnen de stad op gang. Dat betekende dat er bij zijn afscheid nog maar weinig parochianen waren die het vuur van het begin aan den lijve hadden meegemaakt.

De problematiek van de gemeenschapsopbouw kreeg dan ook in toenemende mate de aandacht van de bouwpastoors. Uit interviews blijkt dat hun eerste prioriteit niet lag bij de financiering van de kerk maar bij de opbouw van een gemeenschap.⁷³ De bouwpastoor van de Michaëlparochie, W. Beuken was zich terdege bewust van de eigen problematiek van de stadswijk waar, anders dan op een dorp, geen natuurlijke gemeenschap aanwezig was. Hij wilde werken aan een parochie die zowel caritas- als cultusgemeenschap was. In zijn visie moesten parochianen bereid zijn metgezel van elkaar te zijn. Om tot zo'n gemeenschap te komen bouwde hij voort op het model van pastoor Vos. Hij had zijn parochie verdeeld in elf wijken. Voor elk van die wijken organiseerde hij een bijeenkomst waarop onder andere gesproken werd over een parochiefonds, bedoeld om de kerk en de noodzakelijke gebouwen te bekostigen. Ondanks het feit dat maar veertig procent van de genodigden deelnam aan deze bijeenkomsten bleek tachtig procent bereid mee te doen aan het parochiefonds. Om de betrokkenheid structureel te garanderen richtte hij een parochie-adviesraad op. Hierin kreeg elke wijk twee vertegenwoordigers. Daarnaast werden er enkele vertegenwoordigers van de jongeren opgenomen. In deze raad moest het eigenlijke leven van de parochie zichtbaar worden.

Ook in de visie van deze priester had een parochie drie poten. In het bouwprogramma van de Michaëlparochie was, naast de bouw van de kerk, ook voorzien in de bouw van twee lagere scholen (beide gemengd) en twee kleuterscholen. Volgens de pastoor was het nog wat vroeg om te spreken over een gemeenschaps- of jeugdhuis hetgeen noodzakelijk was. Opmerkelijk is dat deze bouwpastoors geen moeite meer doen om zuiver godsdienstige verenigingen op te richten. Dit vormt een aanleiding om te vermoeden dat deze zich in de jaren vijftig overleefd hadden.

15. St. Annakerk aan de Haagweg.

Diaconie

In de jaren vijftig werden in de verschillende parochies de diaconale activiteiten gebundeld in de Sociaal-Caritatieve Centra. De Heilig Hartparochie vormde dit centrum in 1952 samen met de Laurentiusparochie van Ginneken.⁷⁴ In dit centrum werkten de Katholieke Actie, het Wit-Gele Kruis, het Armbestuur en de Vincen-tiusvereniging samen. Deze caritatieve centra stonden aan de wieg van de professionalisering van het welzijnswerk. Zo had dit centrum in de Heilig Hartparochie een maatschappelijk werkster in dienst.

Evaluatie

De jaren vijftig vertonen zo het karakter van een overgangstijd. Terwijl oude structuren blijven bestaan, smeult onder de oppervlakte de veenbrand van de vernieuwing die in de jaren zestig om zich heen zou slaan. In vergelijking met andere steden binnen het bisdom werden de zielzorgers in Breda eerder geconfronteerd met de problemen van de moderne stad. Dat leidde ertoe dat men in Breda eerder experimenteerde met nieuwe vormen van zielzorg dan in andere gebieden van het bisdom.

16. Plebaan J. Stoop.

Vernieuwing en secularisatie 1960-heden

In de jaren zestig zou de Nederlandse samenleving en de katholieke kerk van aanzicht veranderen. Op 25 januari 1959 kondigde Paus Johannes XXIII het Tweede Vaticaans Concilie aan, dat van 1962 tot 1965 gehouden werd. Hij streefde een innerlijke vernieuwing (*aggiornamento*) van de kerk na. De concilievaders probeerden de problemen van de wereld te begrijpen en een antwoord te formuleren op de vragen van de nieuwe tijd. Voor de gelovigen waren de veranderingen in de liturgie het meest ingrijpend. Wat sinds Trente vastgelegd had, verdween in snel tempo waardoor velen in verwarring geraakten. Doordat het gebruik van de volkstaal toegelaten werd, ontstonden nieuwe liturgische vormen en praktijken. Het concilie formuleerde een nieuwe evenwichtige visie op de kerk. De kerk was zowel het Mystieke Lichaam van Christus als het Volk Gods. Vooral dit laatste beeld sprak velen in Nederland sterk aan. In een tijd die afkerig was van instituties gaf dit aan dat de kerk niet zozeer een instituut was met vastomlijnde normen en waarden maar een beweging van mensen, op weg naar een nieuwe aarde en een nieuwe hemel. Alle gelovigen waren voor deze beweging verantwoordelijk.

In Breda benoemde paus Johannes XXIII in 1962 het hoofd van het bedrijfs-apostolaat, G.H. de Vet tot bisschop van Breda. Mgr. De Vet zou enthousiast aan het concilie deelnemen. Al eerder had, zoals we hierboven gezien hebben, mgr. De Vet diepgaand onderzoek gedaan naar de godsdienstige situatie in Breda. Als bisschop zouden de ervaringen die hij als bedrijfsaalmoezenier opgedaan had een grote rol spelen in de formulering en uitvoering van zijn beleid.⁷⁵ Bisschop De Vet voert in 1964 het parochiefonds in het hele bisdom in en schaft het klassensysteem bij huwelijken en uitvaarten definitief af. Zijn pastoraat kan gekwalificeerd worden als een pastoraat van de uitnodiging waarin de kerk metgezellin is van de mensen. Deze onstuimige en dynamische man stierf plotseling op Tweede Paasdag in 1967. Zijn opvolger, bisschop H. Ernst, ging op zijn eigen bedachtzame wijze, op deze weg voort. In zijn verkondiging benadrukte hij de gezamenlijke verantwoordelijkheid van priesters en leken voor de voortgang van geloof en kerk. Beide bisschoppen hebben de kerk van het bisdom Breda diepgaand beïnvloed.

In dezelfde tijd wordt de verzorgingsstaat uitgebouwd waardoor de overheid veel functies overneemt die tot dusverre aan de kerk waren toevertrouwd. In 1964 komt de Bijstandswet tot stand. Hierdoor verliezen zowel caritatieve verenigingen als de Vincentiusvereniging en de Elisabethvereniging als het kerkelijk armbestuur hun functie. Het laatste wordt omgezet in de Parochiële Caritasinstelling. In toenemende mate subsidieert de overheid het welzijnswerk, dat, geprofessionaliseerd, zich van kerkelijke invloed emancipeert. De plaats van de kerk, en daarmee ook die van de parochie verandert ingrijpend. Deze ontwikkelingen zouden ook aan Breda niet voorbijgaan.

Kerkbouw

Toch worden in de jaren zestig nog kerken gebouwd. Breda breidt nog volop uit. De stad groeit uit tot 122.055 inwoners in 1971. Blijkens de volkstelling in dat jaar daalt het percentage katholieken licht tot 83,1%. In de nieuwe wijken worden in totaal vier kerken gebouwd. Pastoor Van der Maade bouwde in 1966 de kerk van Sint Jan de Doper in de Ijpelaar.⁷⁶ Deze kerk werd ontworpen door de Bredase architect ir. J. Margry. Op advies van de bouwpastoor liet hij zich inspireren door een Duits voorbeeld, de kerk van Maria Königin in Keulen-West. Maar Magry was vooral geïnspireerd door de architectuur van LeCorbusier. De uitbreidingen aan de noordzijde van Breda maakten de bouw van drie kerken noodzakelijk. Op 19 december 1965 consacreerde mgr. De Vet de Heilig Kruiskerk in Geeren-Noord.⁷⁷ Deze buurt is een onderdeel van de Hoge Vucht. In de buurt de Biesdonk sticht bisschop De Vet in hetzelfde jaar de Franciscusparochie.⁷⁸ Zijn opvolger mgr. H. Ernst wijdt deze kerk op 21 april 1968. De laatste kerk die in gebruik genomen wordt is de kerk van de Menswording, gelegen in de buurt de Wisselaar. De parochie werd gesticht in 1966. Men maakte lang gebruik van een noodkerk. In 1985 werd de definitieve kerk gebouwd.⁷⁹ Dit zijn moderne kerken waarvan vooral de Franciscuskerk, ontworpen door ir. S.F. Steeneken fraai gelegen is.

Blijkens de KASKI-rapporten dacht men in Breda in de eerste helft van de jaren zestig ook nog aan de stichting van een tweede parochie in de Ijpelaar en een eigen

parochie in de wijk Ruitersbos.⁸⁰ Toen men daarvan afzag suggereerde het KASKI voor de oprichting van een parochie in Heusdenhout.⁸¹ Ook deze parochie is nimmer opgericht. Tijdens de jaren zeventig verrees in de polder ten noordwesten van Breda de nieuwbouwwijk de Haagse Beemden. Hier werd in 1977 een parochie gesticht die in 1980 in bezit kwam van de Bethlehemkerk. Deze is gebouwd in de stijl van de Bossche School door de architecten Van der Laan en Van Hal uit Rosmalen. De kerk kenmerkt zich door soberheid en eenvoud. De bouwpastoor, A. Danen, hield er al rekening mee dat het kerkbezoek relatief laag zou blijven. De kerk telt 300 zitplaatsen. Bij de verdere uitgroei van de wijk deed zich de behoefte aan een tweede kerkruimte voelen. Vanaf 1994 maakt de parochie ook gebruik van de Lucaskerk, die gebaseerd is op de vormtaal van een door Aldo van Eyck ontworpen kerk voor Düsseldorf. De Lucaskerk is de kerkruimte van de Samen-op-Weg-Gemeente in deze wijk, welke oecumenische samenwerking vooralsnog uniek is in Breda.⁸²

Kerksluiting

De groei van de bevolking in de buitenwijken ging gepaard met een afname van de bevolking in het centrum. Het centrum kreeg een *city-functie* en halverwege de jaren zestig begon het misbezoek scherper te dalen waardoor de overcapaciteit, die in de jaren vijftig al gesignaleerd was, des te meer aan het licht trad. De eerste parochie die het slachtoffer zou worden, was de Maria Hemelvaartparochie. Deze parochie werd in 1966 samengevoegd met de Antoniusparochie. De kerk werd een jaar later gesloopt. In een schrijven aan de parochianen schetste bisschop De Vet de situatie.⁸³ In 1947 telden de vier binnenstadparochies nog 16.700 parochianen tegen 9600 in 1966. Hij sprak de verwachting uit dat in de jaren 1975-1980 de binnenstad slechts 6500 katholieken zou tellen. Impliciet stelde hij dat de opheffing van deze parochie er een zou zijn in een langere reeks. Hij wees erop dat het kerkenbouwprogramma in de nieuwbouwwijken zwaar woog op de begroting en het geen zin had kerken in stand te houden die feitelijk overbodig waren. Nog in 1966 gaf mgr. de Vet de opdracht de gevolgen van de ontvolking van de binnenstad voor de resterende kerkelijke accommodatie te onderzoeken.⁸⁴ In 1967 bracht de situeringscommissie van het bisdom Breda aan het kapittel een advies uit over de voortgang van de zielzorg in dit gebied. Bij dit onderzoek werden ook de vier aangrenzende parochies van de H. Joseph, H. Hart, H. Anna en de H. Teresia betrokken.

Het rapport concludeerde dat zowel het ledental van, als het kerkbezoek in deze parochies afnam. Dit noopte de leiding van het bisdom tot maatregelen. In hetzelfde jaar werden de resultaten bekend van een bouwtechnisch onderzoek naar de toestand van de kathedraal. Hierbij waren ernstige gebreken aan het licht gekomen. Afdoend herstel zou van de zijde van het bisdom grote investeringen vergen daar het gebouw nog niet onder de Monumentenwet viel. F. Oudejans, de toenmalige perschef van het bisdom Breda wees er in zijn bijdrage in het bisdomblad op dat de kathedraal enkel als kathedrale kerk van het bisdom functioneerde bij grote plechtigheden als een bisschopswijding en een uitvaart van een bisschop.⁸⁵ Het zou, aldus de zegsman van het bisdom onverantwoord zijn om de kathedraal alleen hiervoor in

stand te houden. De situeringscommissie adviseerde het kapittel tevens over te gaan tot de sluiting van de Teresiakerk. Er zouden zo altijd nog vijf kerken in het centrum overblijven.

Voor het bisdom was de sluiting van de kathedraal een ingrijpende beslissing. Toen bisschop Ernst in 1968 een nieuwe kathedraal moest aanwijzen, koos hij voor de Michaëlkerk in de nieuwbouwwijk Brabantpark. *Een kerk wordt opgebouwd daar waar de mensen heengaan. En waar ze vertrekken wordt er een gesloten. De kerken delen de lotgevallen van de mensen en hun huizen* schreef hij ter verantwoording in de brochure *Afscheid van de Barbara*, die bij gelegenheid van de sluiting verscheen.⁸⁶ Hij zou deze kerk nimmer kathedraal noemen maar consequent spreken over bisschopskerk, in welke term een nuanceverschil besloten ligt. Men kan zich dan ook afvragen of er ook andere dan zakelijke motieven achter deze beslissing lagen. In het bisdomblad van 30 maart 1968 vinden we weliswaar op de voorpagina foto's die aangeven hoe slecht de bouwkundige staat van de kathedraal was.⁸⁷ De verf bladderde van de pilaren en de stenen aan de buitenzijde waren aangetast door het vocht. Kapelaan P. Vuister (als kapelaan verbonden aan de Michaëlparchie) die zijn bijdrage op de voorpagina ondertekent als kapelaan van de bisschopskerk geeft echter ook andere redenen.⁸⁸ *De tijd van het byzantinisme, van de triomferende kerk, van pracht en praal in luisterrijke liturgische shows, is voorbij, zeker in het Nederlandse katholicisme. Kathedralen worden niet meer gebouwd als eeuwen trotserende monumenten en kerken zijn praktische ruimte (sic) geworden die moeten voldoen aan het kunnen samenzijn van de gelovige gemeente rond de tafel van de Heer.* Vanuit die ontwikkeling verklaart hij dat Breda geen kathedraal maar een bisschopskerk krijgt waar de bisschop 'gewoon' tussen de mensen kan staan. *Kathedralen zijn niet meer nodig, wel parochiekerken* besluit hij zijn bijdrage, waarin hij tevens voorspelt dat het niet lang meer zal duren vooraleer de bisschop de gewone gekleurde stropdas draagt van iedere manager of huisvader en de hoop uitsprekt dat de bisschopstroon niet van majestueuze omvang zal zijn maar de stoel is van hem die voorzit in de samenkomsten en de maaltijden van de Heer.

Kapelaan Vuister publiceerde zijn bijdrage, waarin hij getuigt van een functionele visie op de kerk, op persoonlijke titel in het bisdomblad. Hij droeg niet de zienswijze van de toenmalige bisdomleiding uit. De bisdomleiding ging wel op functionele wijze met kerkgebouwen om. Hiertoe werd ze ook gedwongen door financiële noodzaak. Dit werd in het buitenland niet altijd begrepen.⁸⁹ De neogotiek, die uiting gaf aan een verticale spiritualiteit, kon in de jaren zestig op weinig waardering rekenen. Het zou een punt van nader onderzoek kunnen zijn in hoeverre de functionele opvatting over het kerkgebouw binnen toonaangevende kerkelijke kringen er de oorzaak van is dat in Nederland en ook in Breda relatief snel veel kerken verdwenen. In 1973 moest pastoor Oomen de door hem gebouwde Teresiakerk sluiten en in 1976 sloot de Josephparochie haar poorten. In 1983 verloor de kerk van de Goede Herder zijn functie en in 1986 de Heilig Hartkerk. Drie jaar later sloot de Gerardus Majella haar deuren. De sluiting van deze kerken betekende niet altijd dat de parochie werd opgeheven. Zo konden de parochianen van de St. Joseph en de Gerardus Majella naar een vervangende kerkgelegenheid in de kapel van een zusterklooster. De parochianen in de Goede Herder kregen een eigen viering in de Christus Koningkerk.

Bij al deze kerksluitingen waren zeker zakelijke motieven in het spel. De bevolking van de stad nam in de periode 1971-1981 af van 122.055 tot 117.064 om daarna weer toe te nemen tot 122.362 in 1989.⁹⁰ Het aantal katholieken daalde van 101.487 tot 88.984 in 1989. Hiervan woonden er in dat jaar 10.229 in de nieuwbouwwijk de Haagse Beemden. Nog scherper was de daling van het kerkbezoek. De bevolkingssamenstelling van de verschillende wijken veranderde, daardoor was het voor de meeste parochianen verklaarbaar dat kerken gesloten moesten worden. Enkel bij de sluiting van de Heilig Hartkerk was er een duidelijk waarneembare weerstand. Toch kwam ook de sluiting van deze kerk niet onverwacht. Twaalf jaar eerder publiceerden de vier parochies van de regio Breda-Zuid een discussienota over de voortgang van het pastoraat in deze regio.⁹¹ De samenstellers namen ook de situatie van de kerkgebouwen in ogenschouw. Zij kwamen toen al tot de conclusie dat het kerkgebouw ernstige gebreken vertoonde en dat de te verwachten kosten zo hoog zouden oplopen dat deze niet door de parochie op te brengen zouden zijn. In 1974 was het bezoek aan de kerk al laag. Het rapport voorspelde dat deze kerk in 1983 nog maar door 450 parochianen bezocht zou worden. Rond 1980 ging het aantal kerkbezoekers snel omlaag en werd de situatie voor de kerk kritiek. In 1984 bezochten op een gewone zondag slechts 200 mensen de kerk.⁹² Op 29 april 1985 besloot bisschop Ernst de kerk te sluiten en de parochie op te heffen.

Dit besluit riep veel emoties op. Een deel van de tegenstanders verenigde zich in de Vereniging Behoudt Heilig Hartkerk. Zij wezen op het monumentale en het beeldbepalende karakter van de kerk en bepleitten een herbestemming. Mogelijk zou het bisschoppelijk museum in de kerk gehuisvest kunnen worden en kon een deel van de kerk zijn religieuze bestemming behouden.⁹³ Hun protesten mochten niet baten. Na de sluiting hield de Vereniging haar kerkdiensten in een lokaliteit achter de kerk. De vereniging ging zelfs in beroep bij de Congregatie voor de Clerus in Rome. Toen dit beroep werd afgewezen ging men in beroep bij de Apostolische Signatuur die het beroep en de vereniging in zijn zitting van 21 mei 1988 niet ontvankelijk verklaarde.⁹⁴ In dezelfde tijd richtten een aantal parochianen de Nationale Vereniging Salvator op. Deze vereniging streefde naar het integrale behoud van kerk en parochie. In 1988 werd de kerk gekraakt. De krakers boden aan om de kerkdiensten in de zijkapel waar vroeger Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand werd vereerd, te laten plaatsvinden. Een deel van de parochianen ging hierop in. Op 8 september 2000 adviseerde de Raad van Cultuur de kerk de status van Rijksmonument te geven.⁹⁵

De parochiële reorganisatie kreeg een nieuwe impuls in 1991. In dat jaar publiceerde het KASKI een rapport (95) over de toekomst van het parochiepastoraat in het dekenaat Breda. Het rapport deed per regio aanbevelingen voor de voortgang van het pastoraat, gebaseerd op een sterkte-zwakke analyse van elke parochie. Het deed vooral voorstellen tot verdergaande samenwerking en concentratie waardoor kerken hun functie zouden verliezen. In de jaren negentig zijn dan ook een achttal kerken aan de eredienst onttrokken.⁹⁷ De Rozenkranskerk aan de Pijnboomstraat werd in 1993 gesloopt. Op de plaats van de vroegere kerk kwam een nieuw kerkgebouw dat door bisschop Muskens al in de eerste weken van zijn episcopaat (op 4 december 1994) werd ingewijd. Volgens waarnemers is met de sloop van de vroegere kerk het hart uit de wijk gerukt. *De entree van de nieuwe accommodatie doet eerder denken*

17. Poster van Paul Windhausen.

aan een buurthuis dan aan een kerk. Het iele kruisje op een hoge betonnen paal kan dat beeld nauwelijks wegnemen, schrijven zij.⁹⁸ Momenteel is er een grotere waardering voor monumentale kerkgebouwen en zoekt men naarstig naar een herbestemming. Zo worden bijvoorbeeld in de Annakerk kantoren gevestigd.

Veranderingen in de parochies

Het is niet teveel gezegd dat de Bredase parochies sinds de Reformatie nimmer geconfronteerd zijn met zulke ingrijpende veranderingen als de laatste veertig jaar. De talrijke godsdienstige verenigingen, de *tridua*, de processies, zijn allen van de aardbodem verdwenen. Geen enkele parochie is meer in het bezit van een patroonaatsgebouw en de scholen zijn verzelfstandigd.

Godsdienstige verenigingen en devoties

De godsdienstige verenigingen die in de jaren vijftig een kwijnend bestaan leden verdwijnen in de jaren zestig. Soms werden ze formeel opgeheven zoals dat het geval was bij de Broederschap van de Heilige Familie in de Barbaraparochie in 1962.⁹⁹ In

andere parochies verliepen deze verenigingen en bleken ze op een gegeven moment feitelijk niet meer te bestaan. Dit kon tot gecompliceerde situaties leiden, zoals in de Heilig Hartparochie waar in 1966 een kwestie ontstaat over de vraag of de Missen voor leden van de Congregatie van Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand nog wel gelezen kunnen worden, omdat het onduidelijk is of deze vereniging nog wel bestaat.¹⁰⁰

De Eucharistische Devotie, die onder mgr. Hopmans een van de pijlers was van zijn beleid, kwijnt in de jaren zestig weg. De Stille Omgang stierf een natuurlijke dood, ondanks pogingen van de geestelijkheid om deze in stand te houden. In 1963 betrok men de scholen bij deze processie. Voor de scholieren werd zelfs een ontbijt verzorgd. In dat jaar liepen er 3000 mensen mee. Drie jaar later was het aantal deelnemers gedaald tot 700. De geestelijkheid vraagt zich dan af of ze nog wel door moet gaan.¹⁰¹ Het jaar daarop is ze niet meer gehouden. In 1969 besluit pastoor Sträter van de Sacramentskerk de Altijddurende Aanbidding af te schaffen. Hij doet dit overigens niet dan na consultatie van de parochianen en de Benedictinessen. Volgens de historicus J. Brouwers voelden de parochianen deze afschaffing niet als een verlies. In de Sacramentskerk is wel het gebruik gehandhaafd om het Sacrament enkele uren per week uit te stellen.¹⁰² In 1996 maakte hiervan nog altijd een kleine groep gelovigen gebruik. In de jaren zestig verdween ook in veel parochies het zondagavond- of middaglof. De pastoor van de Heilig Hartparochie tekent aan dat dit in zijn kerk in 1966 vervalt.¹⁰³

Vernieuwingen in de liturgie

Toch is er in die jaren geen desinteresse in de liturgie. Pater Leo Alting von Geusau verzorgt gedurende de meimaand van 1966 in de Barbaraparochie een misweek waarop de vernieuwde liturgie wordt toegelicht. De belangstelling hiervoor is volgens de aantekeningen in het *Liber Memorialis* goed te noemen.¹⁰⁴

Door de invoering van de volkstaal ontstond er ook ruimte voor diversificatie in de liturgie. Tot in de jaren zestig van de vorige eeuw was de kerkzang voorbehouden aan mannen.¹⁰⁵ In die jaren verschijnen echter ook dameskoren in de liturgie. Het *Liber Memorialis* (105) van de Heilig Hartparochie vermeldt in 1966 de oprichting van een dameskoor bedoeld voor huwelijks- en uitvaartmissen.¹⁰⁶ Verschillende parochies richtten jongerenkoren op die met eigentijdse muziek de liturgie opluisterden. In Breda genoot het jongerenkoor van de Petrus en Paulusparochie een grote bekendheid. De door hen verzorgde vieringen werden druk bezocht. Terwijl het bezoek aan de verschillende kerken in Breda gedurende de jaren zeventig daalde bleef het kerkbezoek in deze parochie vrijwel constant.

De liturgie van het Sacrament van Boete en Verzoening onderging ook een grote verandering. De biechtpraktijk die in het leven van de katholiek een grote plaats had, zou in de jaren zestig uit de beleving van de gelovigen verdwijnen. Hiervoor kwamen boetevieringen in de plaats waar men zich collectief bezon over de eigen tekortkomingen. Aanvankelijk konden deze zich in een relatief grote belangstelling verheugen. In de Heilig Hartparochie vond de eerste met Pasen 1967 plaats. Er waren 1100 deelnemers tegen 200 biechtelingen.¹⁰⁷

18. Processie.

Een van de gevolgen van de nieuwe liturgie was de herinrichting van verschillende kerken. In de Heilig Hartkerk gebeurde dit in 1966.¹⁰⁸ De kunstenaar F. Verhaak kreeg de opdracht een nieuw altaar te vervaardigen. De preekstoel en de communiebanken verdwenen. Men verwijderde de zijaltaren. Een zijkapel werd bestemd voor intiemere vieringen, terwijl men in de andere een Heilig Hartbeeld plaatste. Hierdoor werd de kerk geschikt voor de vernieuwde liturgie. Sommige kerken leken voor deze nieuwe liturgie gebouwd. Dat was het geval met de Sacramentskerk waardoor door de komst van een nieuw altaar, vooraan op het priesterkoor, de realisering van de oorspronkelijke ideeën van architect Van Dongen plotseling dichterbij was gekomen.

Veranderingen binnen de groep zielzorgers

Vanaf de jaren zestig zou het aantal priesters in Breda – dat in 1959 (Princenhage niet meegerekend) nog 62 bedroeg – beschikbaar om de Heilige Mis op te dragen, verminderen. Dit leidde tot een verandering van de samenstelling van de groep zielzorgers. Aanvankelijk trachtte men het nakend priestertekort op te vangen door de inzet van religieuzen, wat binnen de Bredase verhoudingen heel ongebruikelijk was. In 1963 vertrouwde bisschop De Vet de Annaparochie toe aan de kapucijnen.¹⁰⁹ De zielzorg in de Franciscusparochie en de parochie van de Menswording was van meet af aan toevertrouwd aan religieuzen. Hier werkten vanaf het begin de Priesters van het Heilig Hart van Jezus (SCJ). Geleidelijk aan verlieten ook zij de parochies. Na het vertrek van pastor H. van Zandwijk in 1997 werd in de Franciscusparochie geen Priester van het Heilig Hart meer benoemd. Hetzelfde geldt voor de Anna/Rozenkransparochie waar sinds 1993 geen kapucijnen meer werk-

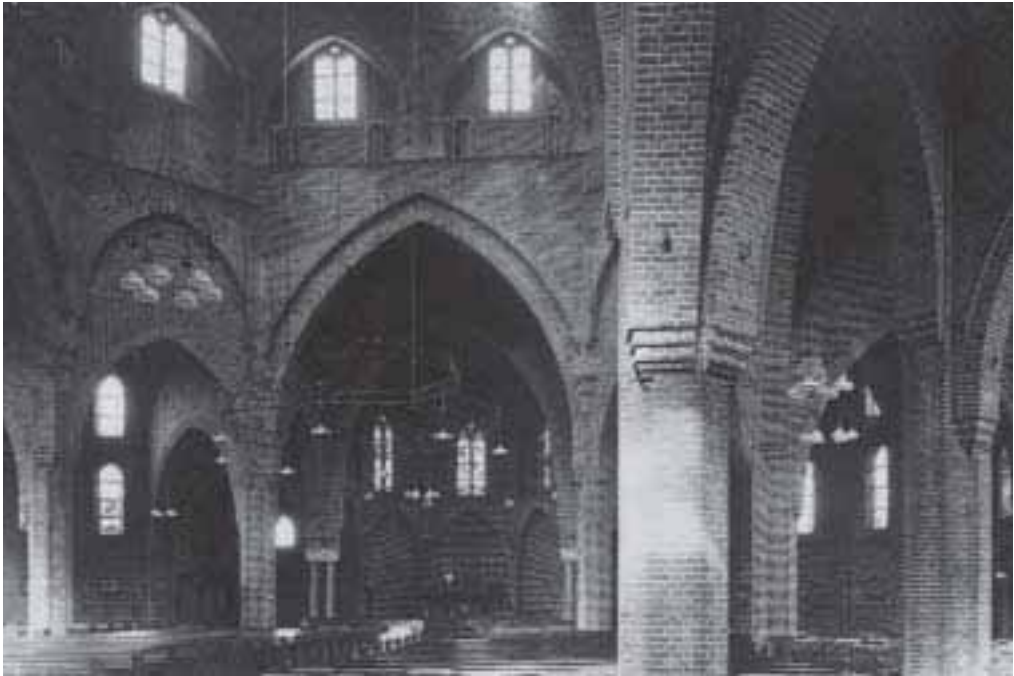
zaam zijn. In de jaren zeventig verschijnen de eerste pastoraal werkers op het kerke-
lijk toneel. In 1974 benoemt bisschop Ernst A. Polspoel in deze functie in de pa-
rochie van het Heilig Kruis in Breda-Noord. In 2000 zouden er in de Bredase pa-
rochies tien pastoraal werk(st)ers werkzaam zijn tegen acht priesters en twee diakens.

Veranderde plaats van de parochie in de samenleving

De vermindering van het aantal zielzorgers en de maatschappelijke ontwikkelin-
gen leidde in de jaren zestig en zeventig tot een andere parochiestructuur. Het on-
derwijs en het welzijnswerk verzelfstandigden. De Heilig Hartparochie stootte in
1965 het parochiehuis af.¹¹⁰ Dit werd een gemeenschapshuis, dat door een stichting
geëxploiteerd werd. Drie jaar later droeg het kerkbestuur de zeggenschap over de
jongensschool over aan de 'Stichting Rooms Katholiek Onderwijs in de Parochie
van het Heilig Hart' waarin het kerkbestuur een vertegenwoordiger had. Dergelijke
bewegingen zijn ook in andere parochies waar te nemen. De sociaal-charitatieve
centra verdwenen in de tweede helft van de jaren zestig. Hun taken werden overge-
nomen door het professioneel wijkwerk. Geleidelijk aan verdwijnt de parochie uit
het hart van de samenleving. Dit wordt treffend geïllustreerd door een klein voorval.
Na het overlijden van pastoor P. Oomen, de bouwpastoor van de Heilig Kruiskerk,
in 1971, deed het kerkbestuur van deze parochie aan de gemeente Breda het verzoek
om de straatnaam van de straat waaraan de kerk gelegen is te wijzigen in *Pastoor
Oomenstraat*. De gemeente wees het verzoek af.¹¹¹

Veranderingen in de bestuursstructuur

Binnen de parochies zelf koos men voor een andere bestuursstructuur. Het geëi-
gende instrument daartoe was de parochieraad. De eerste aanzetten tot dit beraad
zien we al in de jaren vijftig. In de tweede helft van de jaren zestig krijgt het in een
aantal parochies te Breda een meer definitieve vorm. De Petrus- en Paulusparochie
stelde in 1968 een parochieraad in.¹¹² Deze parochieraad was de opvolger van een
'Comité van Overleg en Advies', een klankbordgroep voor de priesters, die twee jaar
gefunctioneerde had. De parochieraad had een grotere reikwijdte. Door de oprichting
van de parochieraad wilde men tegemoet komen aan de sterk veranderde opvattin-
gen over de kerk en haar structuur. In de Petrus en Paulusparochie werd deze raad
officieel in de liturgievieringen gepresenteerd. Tijdens de liturgievieringen vermeld-
de men dat door de oprichting van de parochieraad een flinke stap gezet was in de
richting van een verdere democratisering van de parochie. Men streefde op deze wij-
ze een levende, getuigende geloofsgemeenschap na, waarin kerkelijke bestuursmacht
plaats had gemaakt voor een democratische leiding, gefundeerd op onderling beraad.
De parochieraad voelde zich verantwoordelijk voor het geheel van pastorale functies
in de parochie. Een van zijn taken was het onderhouden van de contacten tussen pa-
rochie en wijkraad.¹¹³ In 1969 publiceerde de raad een concept-beleidsplan waarin
deze stelde dat deze als centrum van de parochiegemeenschap wilde optreden. De
parochieraad wilde een weerspiegeling zijn van de verschillende groepen in de pa-
rochie. In 1982 voerde de parochie een nieuwe bestuursstructuur in. Het kerkbe-

19. Interieur Theresiakerk.

stuur en de parochieraad werden vervangen door een parochiebestuur en een parochievergadering die samen de verantwoordelijkheid droegen voor het financieel beheer en het pastorale beleid van de parochie. De leden van de parochievergadering worden door de bisschop benoemd. Zij hebben inspraak bij de keuze van de leden van het parochiebestuur. Niet elke Bredase parochie koos in die jaren voor deze bestuursstructuur.¹¹⁴

De parochiële vrijwilligersgroepen

Binnen de Petrus- en Paulusparochie waren verschillende werkgroepen actief om de gemeenschap op te bouwen. In het gedenboek dat in 1983 uitgegeven is, vinden we verschillende werkgroepen die een bijdrage leverden aan de opbouw van de parochie, zoals de werkgroep Informatie en Kommunikatie, 'De Reikende Hand' (het parochieblad), de Werkgroep Zieken en aan Huis Gebondenen, de Burenhulp, de Caritasinstelling/Werkgroep Kerk en Samenleving, de Scouting, de Vincentiusvereniging, de Akolieten/Lektoren, de Werkgroep Kerk en gezin, gericht op geloofopvoeding, de collectanten en de verschillende koren en gespreksgroepen.¹¹⁵ De Petrus- en Paulusparochie had zich in 1983 ontwikkeld tot een echte vrijwilligersparochie. Dit parochiemodel werd in de jaren zeventig en tachtig algemeen gangbaar. Ook kernactiviteiten als de voorbereiding op de Eerste Communie en het Vormsel geschieden in toenemende mate door vrijwilligers. De intensiteit waarmee dat ge-

beurde verschilde per parochie. Dat blijkt uit het eerder genoemde KASKI-rapport dat in 1991 de toekomst van het parochiepastoraat in het dekenaat Breda in beeld bracht.¹¹⁶ Hier vinden we een uitvoerige schets van het vrijwilligersbestand in Bredase parochies, gebaseerd op gegevens die de parochies en de vrijwilligers zelf aangegeven hebben. Volgens dit rapport beschikte de Petrus en Paulusparochie over een goed vrijwilligerskader van 250 tot 330 personen. Volgens de respondenten waren de werkgroepen goed bezet en de vrijwilligers op elkaar betrokken. Het type vrijwilliger verschilde per parochie. Bij de beantwoording van de vrijwilligersenquête bleek dat in het totale dekenaat 41% van de respondenten actief was op het gebied van de liturgie, 26,4% op het gebied van diaconie en pastoraat, 11,5% zich bezig hield met catechese, 5,0% met informatie en communicatie en 16% met bestuur en financiën. De grote meerderheid van de vrijwilligers bekleedde meer dan een functie. Opmerkelijk was verder dat 50% van de vrijwilligers vrouw was. Ongeveer 53,5% van de responderende vrijwilligers was vijftig jaar en ouder.

Interparochiële samenwerking

Zoals hierboven reeds opgemerkt is, noopte de afname van het aantal zielzorgers, kerkgangers en kerkleden de parochies tot verdergaande samenwerking. De eerste aanzet werd hiertoe gegeven in 1969. In dat jaar publiceerde het KASKI een rapport over de pastorale organisatie in het bisdom Breda.¹¹⁷ In dat rapport formuleerde het KASKI voorstellen om te komen tot een dekenale en parochiële herindelings. De traditionele parochie sloot, aldus de rapporteurs van het KASKI, niet meer aan bij het gedragspatroon van de stedelijke mens. Deze is mobiel, heeft een groeiend aantal contacten en leeft, fysiek en mentaal in een wereld die zijn directe woon- en leefomgeving aanzienlijk te boven gaat.¹¹⁸ In deze ontwikkelingsfase kan, aldus de rapporteurs, de gemeente van de Heer zich niet opsluiten binnen de grenzen van het parochiële territorium en volgt zij de profane samenleving in haar maatschappelijke schaalvergroting en categoriale specialisatie. In de visie van het KASKI zou een ideale parochie 15.000 katholieken tellen en geleid worden door een team van priesters. Op grond van onder andere deze uitgangspunten presenteerde het KASKI een voorstel waarin het bisdom uit 37 parochies zou bestaan. Hiervan lagen er zes in Breda.¹¹⁹ Op basis van dit rapport werd in 1970 het bisdom in 33 regio's ingedeeld. In dat jaar kozen enkel de Michaëlparchie en de parochie van Onze Lieve Vrouw van Goede Raad voor een fusie met behoud van beider kerkgelegenheid.

De andere parochies gingen minder vergaande vormen van samenwerking aan in de vorm van een Interparochiële Vereniging (I.P.V.). De parochies in Breda-Zuid intensiverden in die jaren hun samenwerking. Dit leidde tot een wijkraad die erin slaagde een eigen beleidsplan uit te geven.¹²⁰ In 1975 richtte deze Pastorale Raad een Interparochiële Vereniging op die medio 1976 van start ging. Onder verantwoordelijkheid van deze I.P.V. werd in 1976 een *pastoraal werker voor kerk en kind* aangesteld. Later kwam de klad in deze samenwerking. Zo menen de vrijwilligers van de Laurentiusparochie dat na het vertrek van de genoemde pastoraal werker de I.P.V. een sluimerend bestaan is gaan leiden.¹²¹ Hetzelfde wordt zo ervaren door de vrijwilligers van de Sacramentsparochie en de Petrus- en Paulusparochie. De vrijwilligers

20. Interieur Anthoniuskerk.

hebben ook niet zo'n behoefte aan een I.P.V. Men wil de eigenheid van de eigen parochie niet verliezen. Met het oog op de voortgang van kerk en pastoraat komt het KASKI dan ook met voorstellen om de samenwerking te intensiveren. In de jaren negentig gaan de parochies op in grotere verbanden en komt er een fusie-beweging op gang.¹²² In Breda-Zuid/Zuidoost fuseren de parochies aldaar per 1 januari 2000 tot de Jeruzalemparochie. Deze parochie beschikt momenteel over vier kerkgebouwen¹²³ Na deze fusie zijn er in Breda nog acht parochies.¹²⁴

Epiloog

In de acht bestaande parochies is men op zoek naar nieuwe wegen om kerk te zijn, aangepast aan de stedelijke samenleving. De structuren waarin men werkt, zijn minder strikt dan vroeger. Het gaat meer om gemeenschappen met een netwerkachtig karakter. In dit kader past ook de aanwijzing van de Antoniuskerk in het centrum van de stad tot kathedraal. Sinds januari 2001 mag deze kerk ook weer kathedraal heten. Juist nu de binnenstad zich ontwikkelt tot het culturele hart van de stad wil de kerk midden in de samenleving staan. Hiertoe ontwikkelt men talrijke activiteiten waarbij oecumenische contacten verder ontwikkeld worden. In het centrum van Breda is in 1997 het oecumenische stadspastoraat van start gegaan, met activiteiten

en vieringen die gericht zijn op de moderne zoekende mens die zich niet laat binden aan parochiële structuren. Op diaconaal terrein namen de parochies in Breda-West een opmerkelijk initiatief. Zij openden het Wester Diaconaal Centrum, gevestigd in de voormalige pastorie van de Annaparochie. Dit centrum tracht vooral de noodlijdende mens nabij te zijn. Al is de kerk in vele opzichten veranderd, toch probeert ze ook nu haar eigen zending te vervullen door op weg te gaan met de gelovige, zoekende en noodlijdende mens om hem het gelaat van de Heer te tonen.

Graag wil ik mijn dank uitspreken jegens mgr. H. Ernst, drs. H. Lommers, kanselier van het bisdom, de historicus drs. J. Brouwers en de kunsthistoricus drs. E.M. Dolné voor hun waardevolle opmerkingen en correcties.

AANTEKENINGEN

1. De foto is ontleend aan A. Warffemius, 'Vier gesloopte kerken in Breda', 'En weg zijn de concurrenten: Vier gesloopte kerken in Breda' in: *Bouwkunst: Studies in vriendschap voor Kees Peeters* (Amsterdam, 1993), 592.
2. Over mgr Van Hooydonk zie: P.B.A. Melief, *Joannes van Hooydonk: apostolisch administrator en vicaris van het vicariaat Breda, eerste bisschop van Breda. 1827-1853-1867* (Tilburg, 1987).
3. Voor een overzicht van het kloosterleven in Breda verwijs ik naar het artikel van Jan van 't Hof in deze uitgave van het jaarboek.
4. Op het stadsarchief Breda bevinden zich de archieven van de parochie van de H. Barbara (afd. III-103), parochie van de H. Antonius van Padua (afd. III-105), parochie van de H. Maria Hemelvaart (afd. III-95), parochie van de H. Joseph (afd. III-285), parochie van de H. Teresia van het Kindje Jezus (afd. III-108), parochie van de H. Laurentius te Ginneken/Breda (afd. III-172), parochie van de H. Martinus, Prinsenhage/Breda (afd. III-113), parochie van het H. Hart van Jezus (afd. III-179), parochie van het H. Sacrament (afd. III-231), parochie van de Onbevleete Ontvangenis van Maria (afd. III-263).
5. *Enige sociografische aspecten van de stad Breda. Deel 1*. Rapport van het Katholiek-Sociaal-Kerkelijk Instituut ('s-Gravenhage, 1957), 32.
6. Over deze staties zie: J.L.M. de Lepper, 'De Bredase schuilkerken', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 23 (1970), 14-32 en J.L.M. de Lepper, 'De schuilkerk in bedrijf', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 24 (1971), 95-125.
7. De Lepper, 'De Bredase schuilkerken', 31.
8. S. De Blaauw, 'De kathedralen van 1853', 'De kathedralen van 1853', in: Jurjen Vis en Wim Janse red., *Staf en storm: het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum, 2002), 233-259. Voor de beoordeling van de Antoniuskathedraal zie pag. 246
9. J.L.M. de Lepper, *Afscheid van Sint-Barbara* (Breda, 1968), 7.
10. *Acta et decreta synodi provincialis Ultrajectensis* (Sint Michielsgestel, 1865), XV: P. Werden wordt hier aangeduid als kanunnik van het kapittel van het bisdom Breda en pastoor van de Sint Catharinakerk (de kerk van het Begijnhof) te Breda.
11. Warffemius, 'Vier gesloopte kerken in Breda', 'Vier gesloopte kerken in Breda', 597.
12. De Blaauw, 'De kathedralen van 1853', 'De kathedralen van 1853', 258.
13. De Blaauw, 'De kathedralen van 1853', 257-258.
14. Zie: H. van Beek, 'Litterae circulares 1 junii 1876', in: *Collectio epistolarum pastoralium, decretorum aliorum-que documentorum quae pro regimine Dioecesis Bredanae publicata fuerunt a die martii 1853 ad diem 3 Febr. 1885* Tome II (St. Michielsgestel, 1902), 627.
15. Zie H. van Beek, 'Litterae circulares 1 junii 1876', 627.
16. De Lepper, *Afscheid van Sint-Barbara*, 13.
17. J.L.M. de Lepper, *Herinnering aan de parochie van Maria Hemelvaart te Breda* (Breda, 1966), 12.
18. Stadsarchief Breda, Archief van de Maria Hemelvaart Parochie, inv.nr. 41, p. 63.
19. De Lepper, 'De schuilkerk in bedrijf', 106-109.

20. Over deze broederschap zie: Charles Caspers en Marcel Gielis, 'Scherpenheuvelbedevaarten uit Noord-Brabant, in het bijzonder de (doods)kistprocessie van Breda', in: P.H.A.M. Abels, e.a. (red.), *Van tweeën één: Kerk en West-Brabant door de eeuwen heen* (Delft, 2001), 155-148.
21. Het gaat om de heroprichting van de heroprichting van de broederschap van de H. Rochus (Stadsarchief Breda, Archief van de Parochie van de H. Antonius van Padua, inv.nr. 186), de Broederschap van de Heilige Drievuldigheid (Stadsarchief Breda, Archief van de Parochie van de Heilige Antonius van Padua, inv.nr. 190) en de Broederschap tot Lafenis der Gelovige Zielen in het Vagevuur (Stadsarchief Breda, Archief van de Parochie van de Heilige Antonius van Padua, inv.nr. 196)
22. Stadsarchief Breda, Archief van de Maria Hemelvaartparochie, inv.nr. 41, p. 55.
23. C.J.M. Brok, *De verhouding openbaar-bijzonder onderwijs in Breda gedurende de negentiende eeuw* (Tilburg, 1964).
24. Brok, *De verhouding openbaar-bijzonder onderwijs in Breda*, 139.
25. A. Damen, *Een 150-jarige kerk in een 3 eeuwen oude parochie: de geschiedenis van de parochie van de H. Antonius van Padua te Breda, uitgegeven ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan der kerk in december 1987* (Breda, 1987), 24-26.
26. Stadsarchief Breda, Archief van de Maria Hemelvaartparochie, inv.nr. 41, p. 48 en 55. Hier vinden we de notitie dat in de eerste vijftienvintig jaar van het bestaan van de Aartsbroederschap van de Heilige Familie er meer dan 2000 mannen en jongelingen tot de Aartsbroederschap in de Maria Hemelvaartparochie zijn toegetreden.
27. Stadsarchief Breda, Archief van de Maria Hemelvaartparochie, inv.nr. 41, p. 57.
28. Stadsarchief Breda, Archief van de Maria Hemelvaartparochie, inv.nr. 41, p. 58-59.
29. Stadsarchief Breda, Archief van de Maria Hemelvaartparochie, inv.nr. 41, p. 49.
30. Melief, *Joannes van Hooydonk*, 351-352.
31. Brok, *De verhouding openbaar-bijzonder onderwijs in Breda*, 160.
32. J.A. Mulder, *De geschiedenis van een honderdjarige: van armschool tot basisschool II* (Breda, 1989), 10-11.
33. Mulder, *De geschiedenis van een honderdjarige*, 13-20 en *Gedenboek ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan der congregatie van de religieuzen penitenten-recollectinen van de Onbevleete Ontvangenis te Roosendaal: 1832- 1 september-1932* (Roosendaal, 1932), 109-111 en 136-137.
34. M.J.M. Duijghuisen, *Geschiedenis van Breda, Hoofddlijnen en accenten 1795-1960 III* (Breda, 1990), 222-223.
35. Warffemius, 'Vier gesloopte kerken in Breda', 607-611.
36. Fr. H.M. Mol, 'Het Herstel van de kerk van O.L. Vrouw van Goeden Raad aan de Driesprong te Breda', in: *Katholiek Bouwblad* 18 (1950) afl. 4, 49-54.
37. Warffemius, 'Vier gesloopte kerken in Breda', 611-615.
38. Over deze kerk zie: J. Brouwers, *Aula Dei: 70 jaar Sacramentskerk Breda* (Breda, 1996).
39. Brouwers, *Aula Dei: 70 jaar Sacramentskerk Breda*, 13.
40. Ton Neüs, *50 jaar Onbevleete Ontvangenis parochie: 1933-1983* (Breda, 1983), 6. Over het werk van architect Hurks zie o.a. J.C.M. (H.) de Jong, *De Sint Josephkerk te Roosendaal* (Roosendaal, 1999). In deze kerk is een vergelijkbare koepelconstructie met de kerk van de parochie van de Onbevleete Ontvangenis van Maria.
41. Brouwers, *Aula Dei: 70 jaar Sacramentskerk Breda*, 16.
42. P.J.A. Nissen, 'Het rijke roomse leven', in: *Geschiedenis van Noord-Brabant. Deel 2: 1890-1945: Emancipatie en industrialisering* (Amsterdam, 1996), 325.
43. P. Potters, *Compendium philosophiae moralis seu ethica secundum principia S. Thomae, ad usum scholarem. I: Ethica generalis, complectens principia generalia ordinis moralis naturalis* (Breda, 1892).
44. P. Potters, *Verklaring van den Katechismus der Nederlandsche bisdommen* (Den Bosch, 1913-1917).
45. *Algemeen Reglement voor besturen en andere katholieke instellingen van liefdadigheid in het bisdom van Breda* (Breda, 1904 en *Algemeen reglement voor de parochiale kerkbesturen in het bisdom van Breda* (Breda, 1854). Dit reglement is in 1904 in lichte mate herzien.
46. Stadsarchief Breda, Archief Parochie Heilig Hart van Jezus, inv.nr. 1.
47. Stadsarchief Breda, Archief Parochie Heilig Hart van Jezus, inv.nr. 1, 10.
48. Voor biografische gegevens over Frencken, zie F. Oudejans, 'Frencken, Franciscus Bernardus Josephus', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland 3* (1989), 179-181.
49. Stadsarchief Breda, Archief Parochie Maria Hemelvaart, inv.nr. 41, 182-183.

50. Brouwers, *Aula Dei: 70 jaar Sacramentskerk Breda*, 26-27.
51. Archief Parochie van de Heilige Barbara, inv.nr. 10.
52. 'Bouwpastoor overleeft parochie', in: *Onderweg: Weekblad voor het bisdom Breda* 12 (1968) afl. 13, 3.
53. Een triduum is een driedaagse gebedsoefening.
54. Over de Stille Omgang zie: Ch. Caspers, 'Breda-Sacrament van de Niervaart', in: *Bedevaartplaatsen in Nederland. Deel 2: Noord-Brabant* (Hilversum, 1998), 179-180.
55. Brouwers, *Aula Dei: 70 jaar Sacramentskerk Breda*, 3-9.
56. Stadsarchief Breda, Archief van de Parochie van het Heilig Hart van Jezus, inv.nr. 1, p. 91.
57. J.C.M. de Jong, 'Nederlandse journalist tergede Nazi-Duitsland', in: *Katholiek Nieuwsblad*, 9 juni 2000.
58. F.A. Brekelmans, 'Breda: St. Joostkapel', in: *Kapellen in de Baronie van Breda II* (Amstelveen, 1983), 32.
59. J.C.M. de Jong, 'Kerk en parochie van Onze Lieve Vrouw van Fatima [te Roosendaal]', in: *Jaarboek De Ghulden Roos* 62 (2002), 88-91.
60. *Vijfentwintig jaar Parochie Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand: 1952-1977* (Breda, 1977), 9.
61. De titel van het tijdschrift luidt: *Katholiek Breda: officieel kerkbericht voor alle r.k. parochies van Breda* 60 (1957).
62. Stadsarchief Breda, Archief van de parochie van het Heilig Hart van Jezus, inv.nr. 1, 99.
63. Enige sociografische aspecten van de stad Breda. Dl. II: De misbezoektelling in de binnenstad van Breda op 9 december 1956. *Rapport van het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut. Den Haag, 1957.*
64. Duijghuisen, *Geschiedenis van Breda III*, 301.
65. Stadsarchief Breda, Archief van de Parochie van het Heilig Hart van Jezus, inv.nr.1, p. 108.
66. Stadsarchief Breda, Archief van de Parochie van de Heilige Barbara, inv.nr. 10, onder het jaar 1946: Er wordt gesproken over 1362 volwassen biechtelingen en 384 kinderen.
67. Stadsarchief Breda, Archief van de Parochie van de Heilige Barbara, inv.nr. 10, onder het jaar 1959.
68. J.W.M. Baeten, 'De Bredase Stille Omgang', in: *Onderweg: Weekblad voor het bisdom Breda* 3 (1959) afl. 23.
69. Stadsarchief Breda, Archief van de Parochie van de Heilige Barbara, inv.nr. 10, onder het jaar 1959.
70. Duijghuisen, *Geschiedenis van Breda III*, 302-303.
71. Stadsarchief Breda, Archief van de Parochie van het Heilig Hart van Jezus, inv.nr. 1, p. 102-103.
72. *Vijfentwintig jaar Parochie Onze Lieve Vrouw van Bijstand: 1952-1977* (z.pl., z.j.), 10.
73. 'Gesprekken over grote zorgen: over bouwpastoors zonder kerk', in: *Onderweg: Weekblad voor het bisdom Breda* 3 (1959) afl. 1.
74. Stadsarchief Breda, Archief van de Parochie van het Heilig Hart van Jezus, inv.nr. 1, 116.
75. Over de werkwijze van mgr G. de Vet verscheen: L.H.A. Groothuizen, *De Brabantse bisschoppen Bekkers en De Vet: wegbereiders van een vernieuwingsbeweging* (Tilburg, 1973).
76. Over deze parochie verscheen: G. Lohmann, *Parochie Sint Jan de Doper Breda: 25 jaar* (Breda, 1989), 4.
77. P. Oomes, *25 jaar R.K. parochie Heilig Kruis Breda : 25 mei 1963-1988* (Breda, 1988), 11.
78. J. Rosenhart, A. Schuring, J. Ververs, *Vijfentwintig jaar R.K. parochie H. Franciscus van Assisie-Breda* (Breda, 1990), 5.
79. M.J. Angenent-Vogt en L.G.M. Spruit, *Toekomst van het parochiepastoraat in het dekenaat Breda: onderzoek en aanbevelingen*, Rapport 416 van het KASKI, Deel A: Regio's Centrum en Noord; Deel B: Regio's Zuid-Oost en Zuid ('s-Gravenhage, 1991); zie Deel A, p. 60.
80. Voor de plannen rond de kerk in Ruitersbos, zie: Wolf, 13-14. Voor de tweede kerk in de wijk Ijpeelaar zie ook: Lohmann, 3.
81. 'Beweging en verscheidenheid in het pastoraat: een survey van het bisdom Breda', *Rapport 310 van het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut* ('s-Gravenhage, 1967), Bijlage 2-6.
82. Over deze parochie zie: T. Kloet, 'Over de dag van morgen heen': *25 jaar Bethlehemparochie* (Breda, 2002).
83. De Lepper, *Afscheid van Sint-Barbara*, 1.
84. F. Oudejans, 'Kerken in oude wijken van Breda', in: *Onderweg* 11 (1967) afl. 15 juli 1967.
85. F. Oudejans, 'Kerken in oude wijken van Breda', in: *Onderweg* 11 (1967) afl. 15 juli 1967.
86. De Lepper, *Afscheid van Sint-Barbara*, 3. Over de achtergrond van kerksluitingen in Breda zie ook: J. Brouwers, 'Een beeld van de rooms-katholieke kerk in Breda: essay over de recente kerkgeschiedenis', in: P. Abels, e.a. (red.), *Van Tweeën één; kerk en West-Brabant door de eeuwen heen* (Delft, 2001), 257-263.
87. *Onderweg: weekblad voor het bisdom Breda* 12 (1968) afl. 13, 1.
88. P. Vuister, 'De kerk van de bisschop', in: *Onderweg: weekblad voor het bisdom Breda* 12 (1968) afl. 13, 1.
89. Mondelinge mededeling mgr H.C.A. Ernst.

- ⁹⁰. Angenent-Vogt en Spruit, *Toekomst van het parochiepastoraat in het dekenaat Breda*, deel A, 10.
- ⁹¹. *Hoofdlijnen voor een pastorale beleid in Breda-Zuid*. Discussienota samengesteld door leden van de Pastorale Raad en de kerkbesturen van Breda-Zuid (Breda, 1974), 14.
- ⁹². Mondelinge mededeling drs. E. Dolné.
- ⁹³. E.M. Dolné, A.M. Goossens, *Het behoud van de H. Hartkerk te Breda* (Breda, 1985), 24-25.
- ⁹⁴. 'Vereniging H. Hartkerk niet ontvankelijk', in: *Analecta Bisdom Breda 2* (1988), 79-80.
- ⁹⁵. Mededeling van drs. E. Dolné.
- ⁹⁶. Angenent-Vogt en Spruit, *Toekomst van het parochiepastoraat in het dekenaat Breda*, deel A.
- ⁹⁷. Het gaat om de kerken van de Onbevleete Ontvangenis van de H. Maagd Maria (1990), de Onze Lieve Vrouw van de Allerheiligste Rozenkrans (1993), Onze Lieve Vrouw van de Goede Raad (1994), H. Anna (per 1-1-1997), Onbevleete Hart van de Maagd Maria (Fatimakerk) (1998), Christus Koning, H. Kruis en de Menswording (1999). In 2000 werd de Sint Jan de Doper aan de eredienst onttrokken en in 2002 de Petrus en Pauluskerk. Op de plaats van deze laatste kerk komt een nieuw, kleiner gebouw.
- ⁹⁸. A. Bijma, W. van de Calseyde, E. van der Hoeven en H. Lokerse, *Breda 2002 na 750 jaar* (Breda, 2002), 100.
- ⁹⁹. Stadsarchief Breda, Archief van de parochie van de H. Barbara, inv.nr. 203.
- ¹⁰⁰. Stadsarchief Breda, Archief van de parochie van het Heilig Hart van Jezus, inv.nr. 188: Hierin wordt getwist over de vraag of de Broederschap van Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand nog wel bestaat, dit in verband met het recht op Heilige Missen voor de leden bij overlijden. De kwestie speelt in 1966.
- ¹⁰¹. Stadsarchief Breda, Archief van de parochie van de H. Barbara, inv.nr. 10: Aantekeningen onder 1966.
- ¹⁰². Brouwers, *Aula Dei: 70 jaar Sacramentskerk Breda*, 55.
- ¹⁰³. Stadsarchief Breda, Archief van de Parochie van het Heilig Hart van Jezus, inv.nr. 1, p. 145.
- ¹⁰⁴. Stadsarchief Breda, Archief van de Parochie van de Heilige Barbara, inv.nr. 10: Aantekeningen onder 1966.
- ¹⁰⁵. Melief, *Joannes van Hooydonk*, 297.
- ¹⁰⁶. Stadsarchief Breda, Archief van de Parochie van het Heilig Hart van Jezus, inv.nr. 1, p. 145.
- ¹⁰⁷. Stadsarchief Breda, Archief van de Parochie van het Heilig Hart van Jezus, inv.nr. 1, p. 147.
- ¹⁰⁸. Stadsarchief Breda, Archief van de Parochie van het Heilig Hart van Jezus, inv.nr. 1, p. 145-146.
- ¹⁰⁹. Voor deze gegevens is gebruik gemaakt van de naamlijsten van het bisdom.
- ¹¹⁰. Stadsarchief Breda, Archief van de Parochie van het Heilig Hart van Jezus, inv.nr. 1, p. 144.
- ¹¹¹. Oomes, *25 jaar R.K. parochie Heilig Kruis Breda*, 18.
- ¹¹². H.J. Wolf, *Vijftig jaar Petrus en Paulus-parochie: 1958-1983* (Breda, 1983), 16-19.
- ¹¹³. De wijkraad was een overlegorgaan tussen de Laurentiusparochie, het H. Hart van Jezus, de Sacramentsparochie en de Petrus en Paulusparochie.
- ¹¹⁴. In 1989 waren er parochiebesturen in de Bethlehemparochie, de parochie Breda-Oost, H. Franciscus van Assisie, Petrus en Paulusparochie, de parochie van het Onbevleete Hart van de Maagd Maria (Fatimaparochie), de parochie van Maria Middelaars van Alle Genaden, de parochie van Sint Jan de Doper, de parochie van Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand. Kerkbesturen waren er in de parochies van de H. Antonius van Padua en de H. Gerardus Majella (die bestuurlijk een eenheid vormden), Christus Koning, H. Kruis, De Menswording, Laurentius (Ginneken), Sacramentsparochie, H. Joseph, Onbevleete Ontvangenis van de H. Maagd Maria te Breda, H. Anna, de parochie van de Onze Lieve Vrouw van de Allerheiligste Rozenkrans.
- ¹¹⁵. Wolf, *Vijftig jaar Petrus en Paulus-parochie*, 23-31.
- ¹¹⁶. Angenent-Vogt en Spruit, *Toekomst van het parochiepastoraat in het dekenaat Breda*, deel B, 53.
- ¹¹⁷. 'De pastorale organisatie in het bisdom Breda: voorstellen tot dekenale en parochiële herindeling', *KAS-KI-memorandum 176* ('s-Gravenhage, 1969).
- ¹¹⁸. *De pastorale organisatie in het bisdom Breda*, 3.
- ¹¹⁹. Het bovengenoemde rapport komt tot de volgende regio-indeling:
 H. Antonius van Padua, H. Gerardus Majella, H. Joseph en H. Anna;
 Onze Lieve Vrouw van de Allerheiligste Rozenkrans, H. Martinus (Princenhage), Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand en het Onbevleete Hart van de Heilige Maagd Maria;
 De Goede Herder, Christus Koning, H. Franciscus van Assisie, H. Kruis, De Menswording;
 Onze Lieve Vrouw van Goede Raad, H. Michaël, H. Willibrordus (Teteringen);
 H. Petrus en Paulus, H. Hart van Jezus, H. Sacrament, H. Laurentius (Ginneken);

Onbevlekt Hart van de Heilige Maagd Maria, Heilige Johannes de Doper, H. Maagd Maria Middelaars van Alle Genaden.

^{120.} *Hoofdlijnen voor een pastoraal beraad in Breda-Zuid. Discussienota.* Samengesteld door leden van de Pastorale Raad en de kerkbesturen van Breda-Zuid (Breda, 1974).

^{121.} Angenent-Vogt en Spruit, *Toekomst van het parochiepastoraat in het dekenaat Breda*, Deel B, 44.

^{122.} Zo fuseerden in Breda de parochies van Christus Koning, Franciscus van Assisïe, H. Kruis en De Menswording tot Breda-Noord (1 januari 1994), de parochies Antonius van Padua, Gerardus Majella en de Joseph tot Breda-Centrum (1 januari 1995) welke op haar beurt fuseert met de parochie van het Begijnhof (1 januari 1998), H. Anna en de Onze Lieve Vrouw van de Rozenkrans tot parochie Anna/Rozenkrans (1 januari 1998).

^{123.} De parochie beschikt over de Sacramentskerk, de parochiekerk van Petrus en Paulus, de Laurentiuskerk en de Mariakerk.

^{124.} In Breda, Princenhage meegerekend zijn er dan nog de parochies Breda-Centrum, Breda-Noord, Breda-Oost, Bethlehemparochie, Jeruzalemparochie, H. Martinusparochie, de parochie Anna/Rozenkrans en de parochie van Onze Lieve Vrouw van Altijd durende Bijstand.